DE NIEUWE STEM

juli 1961
jaargang 16 - no. 7

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis, secretaresse - W. F. Wertheim / voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Prof. Dr. J. M. Romein - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somersstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Ank Steenis, Cavaljéplein 128, Purmerend, tel. (02990) 1438. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor Belgie Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.

Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

INHOUD:

Jaap Kruithof, Clericalisme en anti-clericalisme in België ... 417
Ingrid Jonker, Gedicht 432
R. Blijstra, Krijgertje 433
Fred van Wijck, Gedichten 439
P. Spigt, De tragiek van zeker soort fatsoen 441
Oscar Timmers, De paarden van de zon 446
Ex Libris 460

Jaap Kruithof

CLERICALISME EN ANTI-CLERICALISME IN BELGIE[1]

Ik wil hier enkele algemene beschouwingen naar voren brengen over de antithese tussen clericalisme en anti-clericalisme in België en daarbij achtereenvolgens de oorsprong, evolutie, verzwakking en huidige betekenis van deze tegenstelling behandelen.

1. De oorsprong van de antithese.

Het Belgische anti-clericalisme dateert van de negentiende eeuw en omvat, als ik me tot het essentiële beperk, twee hoofdtendenzen, één liberale en één socialistische. Wat zijn de belangrijkste karakteristieken van deze richtingen?

Het *liberalisme* uit de helft van de vorige eeuw is een beweging van de industriële-commerciële burgerij, gericht tegen het agrarische Ancien Regime en alles wat daarvan overblijft. Dit liberalisme is anti-clericaal, bestrijdt de kerk, welke als een van de pijlers van het oude maatschappelijke stelsel beschouwd wordt. De liberalen zijn anti-Ancien Regime, anti-kerk, anti-clerus. Zij richten zich als groep niet zozeer tegen het katolieke geloof. Onder hen zijn er wel vrijdenkers, maar ook gelovigen, die gedoopt zijn, naar de kerk gaan, hun Pasen houden, in de kerk huwen en kerkelijk begraven worden. Wel verzetten de liberalen zich tegen de verregaande kerkelijke invloed in het politieke en sociale leven. Zij willen de overheersende rol van de kerk uitschakelen op alle gebieden die niet rechtstreeks verband houden met de godsdienst, met de relatie van de mens tot God en het hiernamaals. De liberale burgerij ijvert resoluut voor de laïcisering van het maatschappelijke leven, zij wenst haar eigen lot in handen te nemen, zelf de toekomst te bepalen. De aardse organisatie moet aan de burgerij worden overgelaten, tot de bevoegdheden van de kerk behoort de

„hemelse" organisatie (doop, huwelijk, begrafenis, enz.). De liberalen dulden geen dwingend kerkelijk gezag, tenzij voor godsdienstige aangelegenheden en ook daar willen sommigen de invloed van de kerk beperken door de godsdienst als privaatzaak te bestempelen.

Het *socialistische anti-clericalisme,* van latere datum, bezit een andere achtergrond. Het socialisme is een beweging van het proletariaat, soms geleid door enkele verlichte burgers of intellektuelen, tegen het kapitalisme en zijn vertegenwoordigers, de werkgevers, conservatieven, rijken. De socialisten bestrijden zowel de liberale als de katolieke burgers, zij bestrijden ook het christelijke geloof dat velen onder hen verenigt. Het geloof wordt gezien als een propagandamiddel ter instandhouding van de sociale uitbuiting, het dient om de armen kalm en onderdanig te houden. Kenmerkend is hier dus de anti-religieuze strekking (het vroege Belgische socialisme is rechtstreeks verbonden met bepaalde vrijdenkersverenigingen).

Het anti-clericalisme van de vorige eeuw bestaat dus uit twee reacties. De liberalen bekampen het kerkelijke imperialisme op maatschappelijk en politiek terrein in naam van de burgerij. Zij bestrijden het dogmatisme en verdedigen de liberale vrijheid, het vrij onderzoek. De socialisten gaan een stap verder en vallen zowel kerk als geloof aan. Zij ageren tegen de burgerij als zodanig, zij weze nu liberaal of katoliek. Hoofdzaak is voor hen het sociale vraagstuk, de exploitatie op economisch-sociaal terrein van de kleine man. Zo gezien staan liberalen en socialisten radikaal tegenover elkaar. Vanwaar dan de gemeenschappelijke actie? Het antwoord is duidelijk: liberalen en socialisten werden naar elkaar toe gedreven omdat zij beiden stonden tegenover het machtigste en best georganiseerde lichaam van België: de kerk.

2. De evolutie van de antithese: het antwoord van de kerk op de aanvallen van het liberalisme en het socialisme.

De kerk en het politieke katolicisme hebben zich in

België op een handige en effiënte wijze gewapend tegen de aanvallen vanwege de burgerij en het proletariaat. Aan de bedreiging van het liberale anti-clericalisme werd het hoofd geboden door te pogen de burgerij in het politieke katolicisme op te nemen. Deze pogingen zijn niet succesloos geweest. De kerk heeft zich losgemaakt van traditionele opvattingen, stammend uit een vroeger agrarisch regime. Zij heeft haar Ancien Regime-mentaliteit opgegeven, gebroken met de corporatistische geest. Op politiek gebied is de katolieke partij erin geslaagd tijdens de tweede helft van de vorige eeuw een belangrijke burgerlijke groep (de liberale katolieken, geleid door Ducpétiaux) op te slorpen en binnen het politieke katolicisme tot ontwikkeling te laten komen. Deze aanpassing aan de nieuwe maatschappelijke verhoudingen is niet zonder interne wrijvingen verlopen. Tussen 1860 en 1890 beleeft de katolieke partij een krisis, veroorzaakt door het conflict tussen de Ultramontanen (met leidende figuren als Helleputte, de Robiano en Ch. Périn), die de macht van de kerk zoveel mogelijk willen uitbreiden, en de door Lamennais beïnvloede liberale katolieken, die een syntese van katolicisme en liberalisme beogen. Uiteindelijk hebben laatstgenoemden het pleit gewonnen. Deze zege heeft een grote betekenis: het politieke katolicisme is een burgerlijke beweging geworden.

Aan de bedreiging van het socialisme werd het hoofd geboden door te trachten het proletariaat in het politieke katolicisme op te nemen. Ook deze onderneming is ten dele gelukt. De kerk is erin geslaagd van het politieke katolicisme een beweging te maken voor rijken én armen, werkgevers én werknemers. Aanvankelijk was haar standpunt uiterst reactionnair: de armen werden wel in de kerkelijke gemeenschap opgenomen, maar zij werden buiten de politieke katolieke groep gesloten (bidden achtte men minder gevaarlijk dan stemmen). Later breekt een conflict uit tussen reactionnaire en progressieve christenen. Eerstgenoemden huldigden paternalistische en corporatistische opvattingen terwijl de progressieven een christen-democratische beweging in het leven roepen. Na langdurige

twisten zijn de christen-democraten erin geslaagd autonome, d.i. niet door werkgevers gecontroleerde vakverenigingen op te richten. Zij hebben in het politieke katolicisme een plaats weten te veroveren voor de christelijke arbeiders.

De aanpassing van de kerk aan de nieuwe sociale verhoudingen, met name aan de opkomst van het proletariaat als politieke macht, is niet zonder grote wrijvingen verlopen. De tragedie van het Daensisme (de beweging van de progressieve volkspriester Daens uit Aalst tegen het conservatieve episcopaat) is daar een voorbeeld van. Maar het belangrijkste blijft het resultaat: de katolieke partij is erin geslaagd een deel van het Belgische proletariaat in haar gelederen op te nemen.[2]

Hoe heeft de kerk en de katolieke rechterzijde de aanvallen van links dus beantwoord? Door een deel van de burgerij en een deel van het proletariaat voor haar actie te winnen. De oude antithese tussen liberale burgers enerzijds, katolieke adel, grondbezitters en boeren anderzijds, werd opgeheven door het invoeren binnen het politieke katolicisme van een burgerlijke fractie. De tegenstelling tussen katolieke reactionnairen en socialistische progressieve krachten werd gedeeltelijk teniet gedaan door de uitbouw van een christendemocratische beweging. Aldus wist de kerk zowel de burgerij als het proletariaat inwendig te verdelen. De bourgeoisie viel uiteen in een liberale en een katolieke zijde, de arbeiders organiseerden zich in een gelovige en een socialistische vleugel.

Door zowel burgers als arbeiders aan te trekken, heeft de katolieke rechterzijde zich stevig gewapend in de strijd tegen liberalen en socialisten. Haar ruime samenstelling is echter tegelijkertijd een kracht en een zwakheid. Een kracht omdat een ieder, van welke soort hij ook moge wezen, mits gelovig zijnde, in het politieke katolicisme een plaats kan vinden. Een zwakheid omdat de clericalen een homogene sociale achtergrond missen. Hen bindt slechts geloof, traditie en kerkelijk gezag. Voortdurend bedreigt hen het gevaar van de ontbinding wegens de sociaal-economische in-

terne tegenstellingen, de machtstrijd tussen de diverse belangengroepen. In de politieke geschiedenis van het katolicisme in België is het overbruggen van deze antithese hét grote probleem geweest.

3. De verzwakking van de tegenstelling.

Doordat de kerk en de katolieke partij een deel van de burgerij en van het proletariaat voor hun zaak hebben weten te winnen, is de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen verzwakt. Enkele voorbeelden zullen dit duidelijk maken. Ik neem vooreerst het *syndikalisme.* Zowel katolieken als socialisten beschikken in België over een georganiseerde arbeidersbeweging. Beide ijveren voor de lotsverbetering van de proletariërs. Over de vraag of er in werkelijkheid veel verschil bestaat tussen de doelstellingen van het A.C.V., de christelijke organisatie, en die van het A.B.V.V., de socialistische groepering, kan men twisten. Sommigen beweren dat de radicale hervormingen, in het laatste programma van het A.B.V.V. opgenomen, progressiever zijn dan die welke het A.C.V. beoogt tot stand te brengen. Hoewel ik dit persoonlijk niet betwijfel, is het toch zo dat, als men de feitelijke toestand tijdens de periode 1944-1960 nagaat, men vaststelt dat het verschil tussen beide groeperingen niet zo groot is als sommigen willen voorstellen. Misschien zegt U: en de recente grote stakingen dan, waarin A.C.V. en A.B.V.V. toch tegenover elkaar stonden? Ook dat is niet overtuigend, gezien de jongste politieke evolutie, nu de socialisten wederom aan het regeringsbeleid deelnemen en er van struktuurhervormingen nog weinig sprake is. Wie zich niet door woorden laat impressioneren maar feitelijk redeneert moet wel tot de slotsom komen dat de christelijke en de socialistische syndikaten in België beide gematigd-reformistisch zijn.

Laat ik als tweede voorbeeld de *schoolkwestie* nemen. Dit probleem vormt sinds lange tijd een centraal punt van discussie dat clericalen en anti-clericalen in België tegen elkaar in het harnas jaagt. Toch kan niet ontkend worden dat zich ook hier tekenen voordoen die wijzen op een verzwakking van de antithese. Ik

denk aan het schoolpact. Ik weet wel dat sommige Belgische niet-katolieken het tot stand komen van dit compromis betreuren, maar dat is van secundair belang: als we ons tot de feiten beperken, zien we dat, na jarenlange strijd, clericalen en niet-clericalen besloten hebben op bepaalde punten (o.m. verband houdend met de subsidies van Rijkswege) vrede te sluiten. In de toekomst zal deze samenwerking, denk ik, toenemen, niet omdat de twee partijen ineens zulke goede vrienden zullen geworden zijn, maar omdat de feiten hen het mes op de keel zullen zetten. Inderdaad, het komt er op aan het onderwijs te democratiseren en te perfectioneren wil men niet achterop geraken in de snelle ontwikkeling van de moderne wereld. En de ontzaglijke eisen, gesteld door het huidige onderwijs, maken een samenbundeling van alle krachten noodzakelijk. De ideologische discussies worden overspoeld door de feiten. Hoofdzaak wordt niet de clericale of niet-clericale opvoeding, maar de adequate, technisch verantwoorde opleiding van de jeugd (terloops: dit proces is reeds geruime tijd aan de gang; opmerkelijk in dit verband is bv. het feit dat de laatste honderd jaar in het katolieke onderwijs het religieuze veel van zijn invloed heeft verloren; ik zou zeggen: de mensen verwijderen zich van het traditionele christendom of ze willen of niet; dit lijkt me ook voor Nederland waar).

Ik beweer niet dat er op onderwijsgebied in België geen ernstige wrijvingen meer bestaan tussen clericalen en anti-clericalen, verre van daar. Wat echter feitelijk wel vaststaat is dat de moderne omstandigheden beide partijen tot nauwere samenwerking dwingen. Deze collaboratie is niet volledig verwezenlijkt, maar er bestaat duidelijk een tendens in die richting.

Een derde voorbeeld: *het wetenschappelijke onderzoek.* Is op dit gebied een fundamentele tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen aanwezig? Op het eerste gezicht lijkt het wel zo. Men beweert immers dat eerstgenoemden dogmatici zijn en dat de anti-clericalen het vrij onderzoek propageren. Toch moeten we voorzichtig zijn en wel om twee redenen. Ten eerste

bestaat er bij de clericalen een ruim vrij onderzoek. Vergeten we niet dat tegenwoordig het wetenschappelijk werk aan de universiteit te Leuven veel minder gehinderd wordt door het kerkelijk gezag en de bestaande dogma's dan vroeger het geval was. Men kan weinig gebieden opnoemen die de katoliek als wetenschappelijk vorser niet mag onderzoeken. Een fenomeen als de onkerkelijkheid, waarvan de sterke uitbreiding niet bepaald grappig is voor het katolicisme, wordt voornamelijk door katolieke intellektuelen bestudeerd. En daar komt nog bij dat er tussen de godsdienstige opvattingen van de katolieken in de praktijk grote verschillen optreden. Men kan trouwens evenmin loochenen dat de verdraagzaamheid binnen het Belgische katolicisme de laatste decennia veel veld gewonnen heeft.

Bestaat anderzijds bij de anti-clericalen het volstrekte vrije onderzoek? Natuurlijk niet. Ook in linkse kringen speelt de sociale druk een niet te versmaden rol, bestaan er traditionele weerstanden tegen nieuwe opvattingen (ik denk aan de taboe's, vroeger tegen Freud, tegenwoordig in zekere mate nog altijd tegen Marx, het communisme). Ook bij de linksen treft men bewuste onverdraagzaamheid en dogmatisme aan.

Er is aan het voorgaande nog iets toe te voegen: als we over vrij onderzoek in onze samenleving spreken, moeten we bedenken dat daarmee niet alleen aangeduid wordt de mogelijkheid voor een individu om zelfstandig en naar eigen inzicht een bepaald onderwerp te bestuderen. Het individuele onderzoek verliest veld, wordt meer en meer verdrongen door het teamwork. Vrij onderzoek betekent daarom tegenwoordig ook: over de mogelijkheid beschikken onderzoekcentra op te richten en ruime financiële susidies te ontvangen, want hoe kan men zonder geld iets grondig analyseren? Onder invloed van deze nieuwe toestand zijn de wetenschappelijke werkers in grote mate afhankelijk geworden van bepaalde hogere administratieve en politieke instanties. Daardoor heeft de oude, liberale, individualistische idee van het vrij onderzoek veel van haar betekenis verloren. Met betrekking

tot die hogere instanties kan men de vraag stellen: in hoeverre beschikken de anti-clericalen over meer vrijheid dan de clericalen?

Tenslotte nog een laatste voorbeeld: het probleem van de *godsdienst*. Opmerkelijk is de tendens in het moderne Belgische socialisme (de Nederlanders kennen dat in hun land evenzeer) om te breken met de oude anti-religieuze strekkingen. Vroeger was het socialisme bij ons in ruime mate anti-godsdienstig. Daarin is de laatste decennia verandering gekomen. Men ageert niet langer tegen het christendom, haast zich zelfs om met nadruk te bevestigen dat de socialisten mét de katolieken erfgenamen zijn van de aloude, westerse, christelijke beschaving. Er bestaat, zegt men, geen fundamentele tegenstelling tussen socialisme en godsdienst. Ook in dit opzicht constateren we een verzwakking van de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen.[3]

Wat valt er uit de opgesomde voorbeelden af te leiden? We hebben een grote afstand afgelegd. Ongetwijfeld had in de negentiende eeuw de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen zin. De clericalen waren conservatief, zij verdedigden de bestaande toestand, de anti-clericalen daarentegen ijverden voor hervormingen, zij wensten het bestaande te veranderen ten gunste van de burgerij (liberalen) of het proletariaat (socialisten). Na honderd jaar evolutie heeft de antithese veel van haar inhoud verloren, ten eerste wegens de aanpassing van de clericalen aan de nieuwe omstandigheden en het conservatiever worden van de anti-clericalen, ten tweede wegens de toenemende betekenis van andere tegenstellingen. Wat de eerste reden betreft: we zijn in feite beland in een toestand waarin beide partijen, clericalen en anti-clericalen zich samen meer en meer als de verdedigers van de bestaande orde opwerpen en slechts correcties aan het functionnerende sociale regime aanvaarden. Op politiek vlak is het verschil tussen katolieken en niet-katolieken kleiner geworden: de katolieke Christelijke Volkspartij doet wat de Belgische Socialistische Partij (beheerst door haar rechtervleugel) doet. Natuurlijk bestaat er nog

strijd en onenigheid tussen clericalen en anti-clericalen maar dikwijls treedt deze op omdat er nu eenmaal uit het verleden overgeleverde tegengestelde groepen en organisaties zijn. Om het wat overdreven voor te stellen: het is te vergelijken met een ruzie tussen Mijnheer Janssens en Mijnheer Peeters die elkaar in het haar zitten omdat ze nu eenmaal tot twee verschillende clans behoren. In de christelijke politieke kringen zijn er wel mensen die een werkelijke progressieve politiek voorstaan, maar ze komen niet aan bod. Hetzelfde gebeurt bij de socialisten: de minoritaire, marxistisch-georiënteerde groepen, geconcentreerd rond de bladen *La Gauche* en *Links*, beschikken tot dusver over te weinig invloed en macht om de opportunisten van de socialistische rechterzijde van de leiding te verdringen.

Wat ik hier zeg over Belgische politieke verhoudingen hebben anderen reeds lang beklemtoond op westeuropees plan. Het verschil tussen behoudsgezinden en progressisten is de laatste eeuw in dit deel van de wereld kleiner geworden. De linkse partijen zijn er conservatief geworden, het socialisme is er tot een burgerlijke beweging uitgegroeid. Overal stelt men er een verschuiving naar rechts vast: de liberalen waren honderd jaar geleden veel vooruitstrevender, de Franse P.C. is tegenwoordig een van de meest rechtse kommunistische partijen van de wereld.

Ik vermeldde zoëven nog een andere reden waarom de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen veel van haar inhoud verloren heeft, nl. het op de voorgrond treden van andere antithesen. Het verloop der gebeurtenissen in België wordt inderdaad nog door andere antagonismen bepaald, nl. die tussen Vlamingen en Walen en die tussen voorstanders van vrije en geleide ekonomie. De herrie der laatste jaren rond het al dan niet houden van een talentelling, het vastleggen van de taalgrens en de ontdubbeling van tal van ministeriële departementen heeft in de schoot van de rechtse en linkse groeperingen grote innerlijke onenigheid veroorzaakt. Ook binnen de politieke partijen zijn hierdoor spanningen ontstaan. Het gevolg daarvan was dat clericalen en anti-clericalen binnen het

kader van de Vlaamse en van de Waalse volksgroepen naar elkaar toe groeiden ter verdediging van hun gemeenschappelijke culturele en taalkundige idealen. Op economisch gebied stellen we iets dergelijks vast. De antithese liberalisme versus dirigisme brengt zowel bij clericalen als bij niet-clericalen verdeeldheid te weeg. Bij de katolieken wensen de christen-democraten, zij het schoorvoetend, planning terwijl de rechtervleugel de vrije economie poogt te handhaven. Bij de anti-clericalen zijn de socialisten (minder schoorvoetend dan de christen-democraten?) voorstanders van het dirigisme terwijl de liberalen zich ertegen verzetten. Daar zowel het probleem van het federalisme als dat van het algemene economische beleid in België steeds in belang toeneemt wordt de oude politieke indeling in katolieke en vrijzinnige bevolkingsgroepen hoe langer hoe minder bruikbaar.

4. De huidige toestand.

Ondanks het feit dat de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen veel van haar betekenis heeft verloren, blijft ze het politieke en culturele leven in België in ruime mate beheersen. Ik heb erop gewezen dat er in veel opzichten weinig samenhang bestaat tussen de clericalen: er zijn reactionnaire, gematigde en progressieve katolieken. Hetzelfde is waar voor de anti-clericalen, die uiteenvallen in communisten, socialisten en liberalen. Tussen deze laatsten bestaat er slechts een negatieve ideologische band, nl. hun antikerk zijn (vandaar dat men in een op deze basis gebouwde vereniging als het Humanistisch Verbond zo weinig positieve eensgezindheid aantreft). Deze toestand leidt tot immobilisme. Men kan in beide kampen niet efficiënt werken wegens de innerlijke verdeeldheid. Voor bijna iedere belangrijke kwestie duiken meningsverschillen op. Zou het dan niet logischer zijn tot een hergroepering van de krachten over te gaan? Zou het niet beter zijn de progressieven, zowel katolieken als onkerkelijken, te verenigen in één geheel en de behoudsgezinden van kerkelijke en onkerkelijke signatuur in een andere entiteit? Deze redene-

ring hebben vóór mij reeds vele anderen gemaakt. De pogingen in die richting zijn tot dusver echter mislukt. Inderdaad, sommigen hebben getracht het A.B.V.V. en het A.C.V., de twee grote syndikale instanties, samen te brengen teneinde een progressief programma te kunnen verwezenlijken. Deze poging heeft weinig succes gehad. Het A.C.V. wenst geen breuk met de katolieke burgerij omdat het de kerkelijk-religieuze eenheid belangrijker acht dan de solidaire arbeidersactie. Het durft het niet aan zijn eigen weg te gaan, los van de katolieke werkgevers. De christen-democraten zijn de gevangenen gebleven van het bestaande politieke-religieuze systeem.

Er zijn nog andere pogingen geweest om de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen te doorbreken. Sommigen hebben, in plaats van aan te sturen op samenwerking met georganiseerde katolieke lichamen, getracht rechtstreeks katolieke stemmen te winnen voor het socialisme (de zgn. doorbraakpolitiek). In Nederland heeft men zich voor deze oplossing ten zeerste ingespannen maar de daar behaalde resultaten zijn toch niet bijzonder indrukwekkend: het percentage van Nederlandse katolieken dat voor de Partij van de Arbeid stemt is niet groter dan dat van katolieken, die in Belgisch Limburg voor niet-katolieke partijen stemt. Dit betekent dat, zonder doorbraakpolitiek, het aantal katolieke stemmen voor anti-clericale partijen niet geringer is, of, beter gezegd, dat in beide gevallen dit aantal klein blijft. De doorbraak is tot dusver in hoofdzaak een wens gebleven. Uit de verkiezingsuitslagen in Vlaanderen sinds de eerste wereldoorlog blijkt duidelijk dat de scheiding tussen de partijen niet van sociaal-economische, maar van religieuze aard is (katoliek versus vrijzinnig). Prof. Dr. J. Dhondt heeft kunnen vaststellen dat er een grote stabiliteit bestaat in de machtsverhoudingen tussen de twee blokken (clericalen en anti-clericalen) wat het aantal stemmen betreft en dat de verschuivingen vooral binnen de twee kampen plaatsgrijpen (van katoliek naar rechtse scheurpartij of omgekeerd; van socialist naar communist of omgekeerd; één uitzondering die

slechts in geringe mate optreedt: van katoliek naar liberaal en omgekeerd).[4] Sommigen hopen op een verandering in deze toestand door de toenemende onkerkelijkheid maar het is de vraag of dit gewettigd is. Het is wel waar dat steeds minder mensen de kerk regelmatig bezoeken maar dat belet de ontrouwen niet te blijven stemmen voor de Christelijke Volkspartij.[5]

Het voorgaande bewijst voldoende dat de Belgen in ruime mate de gevangenen zijn van een kader, een organisatie, een historische evolutie. Dat in België de tegenstelling clericalisme-anti-clericalisme zo'n overheersende rol speelt hebben wij te danken aan ons katoliek verleden. In landen met een andere historische ontwikkeling is de toestand gunstiger en heeft deze antithese slechts een secundaire betekenis (men denke aan Engeland). Hoewel de katolieke kerk zich tegenwoordig veel minder kan permitteren dan honderd jaar geleden blijven de Belgen denken, handelen, stemmen en ageren hetzij als clericalen, hetzij als anti-clericalen. Het wordt tijd, zeggen de linksen, dat de katolieken godsdienst en politiek scheiden en zich wat minder slaafs gedragen tegenover de kerk. Het wordt tijd, ja, maar het gebeurt niet! De clericalen antwoorden: het wordt tijd dat de niet-katolieken zich wat minder enggeestig anti-kerkelijk gedragen. Opnieuw: inderdaad, maar wanneer zal het gebeuren? Het verleden houdt de Belgen in zijn greep.

5. De toekomst.

Als er in België iets zal veranderen in de politieke verhoudingen tussen clericalen en anti-clericalen, zal het niet het gevolg zijn van goede bedoelingen van ernstige lieden en van speculatieve besprekingen. De feiten zullen ons het mes op de keel moeten zetten. Zal dit gebeuren? Er zijn een aantal tekenen die erop wijzen dat het conflict tussen behoudsgezinden en progressieven voortdurend belangrijker wordt en dat deze strijd het oude politieke kader zal wijzigen. Ik noemde hoger reeds een voorbeeld van samenwerking, nl. het schoolpact. Er is ook de europese eenmaking (de vorming van een gaullistisch of een katoliek Europa)

waaraan zowel liberalen als socialisten meewerken. Vooral echter wordt de ontwikkeling der politieke houdingen bepaald door de sociaal-economische kwestie. Het is zonder meer duidelijk dat België met zijn oude industrieën in een slechte economische toestand verkeert. Deze toestand zal niet vanzelf verbeteren. Het is mogelijk dat mettertijd een verscherping van de situatie de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen zal wegblazen en dat men verplicht zal zijn de ware problemen op te lossen. In het verleden hebben we al iets dergelijks meegemaakt. Liberalen en katolieken bestreden elkaar op secundaire punten maar waren broederlijk verenigd tegen de arbeiders. Maar deze arbeiders hebben toen de bestaande verhoudingen ondersteboven gegooid. Nu maakt men ruzie over de religie, het vrij onderzoek, de behandeling van de incivieken uit de laatste wereldoorlog en de taalkwestie, om toch vooral de aandacht niet te vestigen op de zo nodige economische struktuurhervormingen. Ook de rechtse socialisten, die vóór de laatste verkiezingen de mensen ernstig onderhielden over hun grootse plannen betreffende controle op de concerns, hervorming van de fiscaliteit en oprichting van een nationale gezondheidsdienst, houden nu hun mond.

Er zijn, meen ik, op dit ogenblik in België drie pogingen om de tegenstelling tussen clericalen en anti-clericalen op te heffen. De eerste gaat uit van de zeer behoudsgezinde liberalen, geleid door hun dynamische partijvoorzitter Van Audenhove. Zij willen de katolieke en niet-katolieke reactionnaire burgerij in een grote rechtse partij verenigen. Tijdens de jongste verkiezingen boekten zij reeds een zeker succes want een aantal gelovige behoudsgezinden stemden liberaal. Deze toenadering werd vergemakkelijkt door de recente stakingsfeiten, die de bourgeoisie een sterk anti-syndikaal gericht regime doen eisen. De vrees voor de vakverenigingen en de gemeenschappelijke economische belangen (katolieken en liberalen werken broederlijk samen in de grote Belgische concerns) drijven de gegoede burgers naar elkaar toe.

De tweede poging om katolieken en niet-katolieken

te verzoenen gaat van het centrum uit, d.w.z. de huidige regeringspartijen en de grote syndicaten. Deze machtsgroepen voeren een reformistische politiek. Zij zijn erg geschrokken van de jongste stakingen en pogen zich te verenigen om de druk van het proletariaat te kunnen weerstaan. Zij hebben geen duidelijk programma en bevinden zich in een moeilijke positie. Aan de ene kant beseffen ze, na de explosie van december-januari, dat er in België iets moet veranderen, maar aan de andere kant wensen ze het bestaande zoveel mogelijk in stand te houden om hun eigen huid te redden. Ik ben er niet zeker van dat deze politiek nog lang zal kunnen gevoerd worden. Uit talrijke gesprekken merkte ik dat de Vlaamse socialistische arbeiders zich verraden voelen en goed beseffen dat er onder hun politieke en syndicale leiders veel opportunisten zijn die het syndicaal en partijprogramma al schijnen vergeten te zijn. Ook de christelijke arbeiders beginnen in te zien dat de burgerlijke katolieke bewindslieden een vooruitstrevende politiek onmogelijk maken (het bewustwordingsproces duurt hier echter langer).

De derde poging is duidelijk vooruitstrevend gericht. Zij gaat uit van de Waalse groep Renard (die zich distancieert van de rechtse A.B.V.V., de socialistische partijleiding en de socialistische ministers), de communisten, de links-socialistische groeperingen rond de bladen *La Gauche* en *Links* en enkele katolieke jongeren, verenigd in het tijdschrift *De Maand*. Deze progressieve richtingen wensen grondige economische structuurhervormingen ten voordele van het Belgische proletariaat. Zij vinden langzamerhand meer en meer gehoor bij de arbeiders, maar beschikken over weinig kaders. Daarenboven werken deze groepen weinig samen waardoor hun actie aan efficiëntie inboet.

Rekening houdend met de jongste tendenzen in het Belgische politieke leven is het dus goed mogelijk dat in de toekomst de strijd tussen clericalen en anti-clericalen op de achtergrond zal verzeilen. Zowel rechts als links sturen aan op een hergroepering van de politieke krachten. De rechterzijde en het centrum achten deze nieuwe bundeling nodig in het licht van de we-

reldstrijd tegen het communisme en de revolutie (de reaktie wil het zonder en tegen de syndicaten proberen terwijl het centrum de vakverenigingen wil meesleuren). De linkse krachten daarentegen wensen katolieke en vrijzinnige arbeiders te verenigen om met hun steun de burgerlijke politieke en syndicale leiders van hun macht te beroven. Zowel buitenlandse als binnenlandse faktoren (de strijd tegen het communisme en de sociaal-economische malaise) dwingen de Belgen ertoe het oude politieke kader op te geven. De grote vraag is wie van beide, de conservatieven of de vooruitstrevenden, uit deze ommekeer het meeste voordeel zal halen.

1 Een aantal beschouwingen uit het hier volgende artikel verschenen in een brochure met verslagen van het congres van de Brusselse studiekring Vrij Onderzoek, dat vorig jaar plaats had op 26, 27 en 28 februari. De auteur werkte de tekst om en voegde er enkele actuele beschouwingen aan toe.

2 Zie daarover K. van Isacker's werken **Het Daensisme** (Antwerpen, 1959) en **Averechtse democratie** (Antwerpen, 1959).

3 Over de verhouding tussen socialisme en godsdienst verschenen bv. in de tweede jaargang van **Socialistische Standpunten** (1955) talrijke artikelen, bijna alle verzoeningsgezind.

4 „De verkiezingsuitslagen in het Vlaamse land tussen 1919 en 1954". **Socialistische Standpunten,** II, 1955, pp. 278-288. Van dezelfde auteur: „Doorbraak? Een vijfde standpunt". **Socialistische Standpunten,** II, 1955, pp. 401-409.

5 Daar de totale numerieke politieke verhoudingen tussen clericalen en anti-clericalen vrij constant zijn en het gemiddeld aantal kinderen, per gezin bij de katolieken groter is dan bij de anderen, is er in werkelijkheid wel voortdurend een verschuiving van rechts naar links, maar deze verandert de eindverhoudingen weinig.

Ingrid Jonker

DIE KIND
wat doodgeskiet is deur soldate in Nyanga

Die kind is nie dood nie
die kind lig sy vuiste teen sy moeder
wat Afrika skreeu; skreeu die geur
van vryheid en heide
in die lokasies van die omsingelde hart

Die kind lig sy vuiste teen sy vader
in die optog van die generasies
wat Afrika skreeu; skreeu die geur
van geregtigheid en bloed
in die strate van sy gewapende trots

Die kind is nie dood nie
nòg by Langa nòg by Nyanga
nòg by Sharpeville nòg by Orlando
nòg by die polisiestasie in Phillipi
waar hy lê met 'n koeël deur sy kop

Die kind is die skaduwee van die soldate
op wag met gewere saraseens en knuppels
die kind is teenwoordig by alle vergaderings en wetgewings
die kind loer deur die vensters van huise en in die harte van moeders
die kind wat net wou speel in die son by Nyanga, is orals
die kind wat 'n man geword het trek deur die ganse Afrika
die kind wat 'n reus geword het reis deur die hele wêreld

sonder 'n pas

R. Blijstra

KRIJGERTJE

De stad leek een doolhof, waarvan elke straat doodliep of naar de dood liep. Als hij zo bleef hollen, deed het er weinig toe. Voor hij het einde bereikt zou hebben, zou hij neervallen, bezwijmd, buiten kennis, of erger. Hij sloot even zijn ogen om zijn gejaagdheid te doen bedaren en keek daarna rond, rustig, alsof alles anders geworden was. En ineens rees de stad weer in zijn bewustzijn op als de scherpe projectie uit een toverlantaarn, een plotseling verstard beeld in kleuren, die wat flauw waren uitgevallen. Langzaam kwam er beweging in het stille tafreel, dat zoëven slechts décor was geweest voor zijn vlucht voor die ander; de auto's schoten geruisloos voorbij, de trams gierden in de bocht, de mensen lachten en praatten alsof deze onwerkelijkheid van de stad bij avond werkelijkheid was, alsof de lichtkroon, die achter het raam in de etalage hing niet driemaal weerkaatst werd en nog een vierde maal in een geheel andere richting. Alsof diezelfde kroon niet gelijktijdig boven het water zweefde, een straatlantaarn omhulde en tegen een huis aan de overkant was geplakt.

Dat waren schijngestalten van een bekend voorwerp, de kroon in de etalage, dat wist hij net zo goed als ieder ander en ieder ander wist eveneens, dat de ander een schijngestalte was, iets dat in zijn geest weerkaatst, een eigen leven had gekregen en hem nu trachtte aan te raken. Maar weerkaatsing, spiegelbeelden bleven immers juist altijd ver van het origineel verwijderd? Hij behoefde dus niet bang te zijn. Juist als hij vluchtte, kon hij in een oversnijding van beelden terechtkomen, als in spiegels gevangen en dan werd hij getikt. Hij trachtte er kalm naar te kijken: naar de weerkaatsingen en de spiegelbeelden, de felle en de flauwe weerschijn, de lichtpunten en de lampen, de schijnwerpers en de T.L.buizen, de glimmende plekken op strakke lijsten en in elegante krullen, de vreemde

figuren achter de bovenlichten, de trillende strepen in de gladde deuren, de oplichtende vergulde letters, de rode en gele en groene figuren, de gladde rails en de glans van de scherende auto's, de vluchtende vervliegende beelden van een voortdurend veranderende menselijke bedrijvigheid, die door en in elkaar krioelende in glas besloten levende en dode have van de stad en daarachter de ander, hijzelf, de projectie van hetgeen hij op het punt stond te zijn.

Hij stak de straat over, leunde tegen de leuning van een brug en staarde in het rimpelende water, dat in de wind de bekende vormen zo vertrouwd mistekende, zodat hij de wind in zijn gezicht voelde en zijn das om zijn hals en zijn handen diep in zijn zakken. Hij dwong zich te blijven staan ook toen de gestalte op hem afkwam, van verre, zich achter de bomen op de gracht verschuilend, maar duidelijk naderend. Hij wilde nu wel eens weten, hoe ze er uit zag en afwachten tot hij haar nauwkeurig kon onderscheiden. Waarom had hij dat niet meteen de eerste keer gedaan? Toen was het heel licht geweest, een zomerse dag, zonder schaduwen en schemer, zoals nu. Hij was geheel verdiept geweest in de beschouwing van een paar knappe meisjes, die een lange lap stof door de handen hadden laten glijden. Achter hem zag hij plotseling een schraal visioen van een wezen zonder geslacht of eigenlijk helemaal geen wezen, een leegte, een stilstand van het hart. Hij keek rond en zag de mensen tevreden langs de vitrines vol overbodige dingen drentelen: géén van hen scheen te zien, wat hij zag. Ook nu niet: ook nu zag niemand de gestalte, die zich achter een boom had verscholen, die dus niet nader kwam, nu hij haar moedig opwachtte, die nergens weerspiegelde: niet in het water, niet in de donkere ramen, waarin wel de lantaarns werden gevangen als in een net vastgehouden tennisballen. Eigenlijk wist hij zich van die verschijning in het warenhuis niet veel meer te herinneren: het was alleen een gevoel van schrikwekkende angst geweest en van verwondering, waarom hem dit nu juist overkwam. Waarom men juist hem had gekozen uit die menigte mensen. Het leek hem onrechtvaardig, dat hij

geïsoleerd werd, uit de kudde gedreven, waarin hij zich veilig gewaand had en geconfronteerd met de buitenkant van het zijn. Want daar had die sombere vage gedaante iets mee te maken, met het onheilspellende van een steeds eender eindigende drijfjacht. Niemand had hem ooit gezegd, dat men op de proef werd gesteld en dat men kon ontkomen of getikt kon worden, zelfs als men reeds getekend was. En dat de afloop niet afhing van een snelle vlucht of van koel overleg, maar van de kwaliteit van de onbekommerde gebaren, een dans op leven en dood, die het lichaam niet mocht vermoeien en de geest niet boeien. In het warenhuis was hij alleen maar geschrokken en hard weggelopen: de gedaante had hem niet gevolgd en toen hij op straat weer recht voor zich uit durfde kijken, zag hij alleen de bekende beelden, die hij nu niet meer dingen, voorwerpen, mensen, huizen, bomen durfde noemen, maar hoogstens zag als een décor, waarin hij zich bewegen kon, zo lang men hem met rust liet. Men, men, het was men, het was niet die gestalte, hoogstens op hem afgestuurd om hem aan het schrikken te maken, te beproeven of aan te kondigen wat hij niet wilde weten en niet wilde denken. En men was niemand, het was geen macht en geen wet, geen regel en geen oorzaak, het was een blinde, nee, ook dat niet, een leegte, evenmin; iets; nee, niets, dat zowel in hemzelf als in het buiten hem aanwezige was besloten als een element of als een gemis, dat in het gehele bestaan geboren was op hetzelfde ogenblik, dat het zich zelf baarde. Daarom was het zo ongrijpbaar en daarom kon het zich niet anders manifesteren dan in een onherkenbaar beeld zonder lijnen of vlakken, doch niettemin voor hem werkelijk als het meest vertrouwde gebruiksvoorwerp. Hij zuchtte: het was hem dan wellicht gegeven te vechten of te vluchten of te dansen, te bezweren zelfs, maar men had hem reeds gekozen: als een boom, die geveld moest worden, had hij een rode streep op zijn stam gekregen.

Niet onherroepelijk was de keuze: hij kon uitstel krijgen, langer dan anderen, die na hem waren aangewezen en van de hem verleende tijd gebruik maken.

Geen nuttig gebruik natuurlijk, want nut had nu geen zin meer. Op het nut had hij tijdens zijn hele leven gelet, het was nu zaak, veel, dat hij had verzuimd in te halen. Zijn eerste reactie na zijn ervaring in het warenhuis was dan ook een ongekend verlangen zo heftig te leven, dat de toppen van zijn vingers zouden tintelen, de uiteinden van zijn lichaam in vuur en vlam zouden staan. Wat had hij gedaan? Hoe dom en bekrompen was hij geweest door eerzucht, geld, mensenliefde en verantwoordelijkheidsgevoel een rol te laten spelen in zijn leven, terwijl de vreugde hem meewarig voorbij zweefde. Even oppassen, want nu werd hij allegorisch en dat kon nooit goed zijn. Dan was men al in een sfeer van onwerkelijkheid aangeland, die bloed noch botten had. Hij had gauw een paar schuttingwoorden gepreveld om het etherische niet de baas over hem te laten worden, een eerste besmetting ongetwijfeld na de verschijning van de verschijning. Hij lachte, bijna vals, dansend dus, althans op de top van iets: van het gewoel binnen, het gewoel van armen en benen en boezems en billen en al wat leeft.

De duik in de wereld welke men die van de schone schijn pleegt te noemen had hem aanvankelijk doen verademen. In plaats van gestalten zag hij krullen, in plaats van visioenen schaamharen, in plaats van beklemming voelde hij de omarming en met dichte ogen deinde hij weg op eenzelfde rhythme als de drenkeling die zich aan de golven gewonnen geeft, doch nu hield men hem vast in een zee van dons en vlees en kussens en kant. Het hielp, meende hij aanvankelijk, maar hij werd snel vermoeid en met de vermoeienis kwam de dreiging en met de schrik tengevolge van die dreiging het voornemen liever kuis te zijn dan gelukkig.

Zijn laatste toevlucht was zijn aangeboren nieuwsgierigheid en reislust, het verlangen alles nog eens te zien en bij de bevrediging van dat verlangen te vergeten dat hij afscheid kwam nemen. Of als hij afscheid nam het heel lang te maken en steeds opnieuw uit te stellen wat weliswaar onontkoombaar scheen op den duur, maar waarbij die duur nu juist plooibaar leek te zijn. De duisternis der grijze en holle kerken, de

verbleekte kleuren van paleizen en de grauwe romantiek van smalle straten en besloten pleinen, de open, groene parken, de strakke vestingmuren: alles wat door de mens was aangelegd, verdedigd en bewoond legde beslag, meer dan de mensen zelf, op zijn geest, die zich eerder verenigde met het verleden dan met het heden. Een symptoom? Hij maakte zich ongerust en vluchtte naar de nieuwe wijken, waar kinderen in zandbakken speelden, gadegeslagen door jonge, fleurige moeders en grijsaards, die de zon op hun gezicht lieten schijnen alsof er nog iets anders uit kon kiemen dan baardstoppels. Dan toch maar liever terug naar de zandsteen, de kalksteen, het graniet der oude monumenten, grauw en vochtig geworden doordat eeuwenlang duizenden handen er langs hadden gestreken, misschien net als hij in de vage hoop verbonden te zijn met degenen die vóór en na hem kwamen.

Het was gaan regenen en de glimmende straten vormden nu met hun weerschijn van lantaarns en autolichten een voortzetting van het lichtbewogen grachtwater, maar achter een boom, niet ver van hem vandaan stond de gestalte zonder schaduw, het virtuele beeld van hemzelf of van een ander, van alle anderen, van iedereen, een lege plek in deze wereld van teruggekaatste beelden, die over en door elkaar krioelden zonder elkaar te raken, die in elkaar grepen en elkaar bedekten zonder de andere vormen te beschadigen of te ontzetten. Terwijl hij er naar keek, naar dit boeiende schouwspel van een in licht verzonken en in beelden herrijzende stad meende hij de gedaante een ogenblik uit het oog te hebben verloren en van zijn onoplettendheid had men, niet die gedaante, ook zij was slechts een dienares of dienaar, geslachtloos in elk geval, men was het, die van de gelegenheid gebruik had gemaakt om hem verder met dit nu naderende beeld, spookbeeld, dit in het niets weerkaatste deel van zijn medemens of van hemzelf, in het nauw te drijven. Maar zo gauw liet hij zich niet vangen: met een snelle sprong keerde hij zich om en zonder achter zich te kijken holde hij, ineens hijgend en zich over zijn gebrek aan adem verwonderend, hij had toch een hele poos stilgezeten, door

de verlaten stad met de evenwijdige stalen lijnen van de tramrails en de grauwe evenwijdige lijnen van de trottoirs en de evenwijdige vlakken van de huizen. Bij een zijstraat haalde hij verruimd adem: hij werd niet gevolgd. Hij had al eens eerder opgemerkt: als hij helemaal niet dacht of als hij zich volledig op zijn angst concentreerde, dan gebeurde er niets. Nog gauw een blok, want deze nauwe straat kwam even verder weer uit op een gracht en als hij die had bereikt kon hem niets gebeuren: de schaduw had geaarzeld en durfde de straat niet in, maar als ze om liep kon ze hem niet meer inhalen. Hij gooide zijn hoofd naar voren en rende verder, terwijl zijn gedachten als gasbellen uit een modderput in hem opkwamen, maar geen spoor in zijn brein achterlieten, omdat ze zijn bewustzijn, dat door vrees was afgesloten niet bereikten. Hij telde onwillekeurig de huizen: er kwam nu een lange étalage met poppen in lange mantels. De starre gezichten keken hem na, maar hij was al voorbij, nu de sleutelwinkel, de lunchroom, de vrouwenbenen die uit het niets staken en die hem nawezen, de sponsen en zemen, de appels, peren, pruimen, rood, groen, glanzende bollen en dan de schoenen, de trippelende schoenen op de hoek: hij bleef aan de grond genageld, door de bliksem getroffen, staan en voelde, hoe zijn knieën het langzaam begaven. In de portiek, die zowel van de straat als van de gracht toegankelijk was en waar hij nu doorkeek, stond een schaduw, dezelfde die hem nu wekenlang had belaagd. Zij strekte haar arm uit en met een vinger tikte zij hem op de schouder alsof hij aan de beurt was. Doch terwijl hij nog het bloed uit hoofd en ledematen weg voelde stromen naar een punt in zijn brekende borst zag hij twee levende ogen, die angstig op hem neerkeken alsof ze niet begrepen wat er gebeurde. „Ik ben hem" of „Ik ben er" mompelde hij, doch zijn stembanden en zijn lippen waren reeds niet meer in staat het laatste besef kenbaar te maken.

Fred van Wijck

GRENS

hier voorbij
zijn de dingen
onherkenbaar verkleed
in andere woorden
klanken blijven soms
onverhoeds staan
als marmeren gedenktekens
bevroren gedachten

nog verder
zijn de wegwijzers
ontbladerde bomen
zonder windrichting
sporen
geven dwaalwegen aan
naar een schril uur

wij weten
oud worden en te ver gaan
is ons dagelijks lot

PASHOOGTE

op het moment
van de laatste hartslag
kaatsen wij
met handen en voeten
stenen geluiden tegen de tijd
waarachter begin en einde
te vuist gaan

hoogteberekening in
zoveel duizend schreden
niet dichter bij god

in het gestold massief
verklinken wij
als een alarmsignaal

P. Spigt

DE TRAGIEK VAN ZEKER SOORT FATSOEN.

„De verstandige zegt: Het is een leugen, maar aangezien het volk zonder deze leugen niet kan leven, omdat zij historisch geheiligd is, is het gevaarlijk haar ineens uit te bannen; laat haar voorlopig nog bestaan, desnoods in enigszins gewijzigde vorm. — Maar het genie zegt: Het is 'n leugen, dus mag zij niet blijven bestaan." — (Tsjechow)

Er moet nu toch wel met enige haast worden geantwoord op het verweerschrift van R. Nieuwenhuys in de zaak van Lebak, wil ik niet het risico lopen dat hij me weer omstandig verwijt dat er te lang is gewacht met reageren op zijn betoog. Zeven keren welgeteld wrijft hij me de drie jaren onder de neus, die verliepen sinds hij zijn essay over Multatuli's fouten in Lebak publiceerde. Bij die berisping negeerde hij de bekentenis van wat mij toen — en ook nu weer — zo remde: dat er àl te veel overhoop was gehaald. Over een onbegrijpelijk woord valt wel heen te komen, maar een vreemde taal werpt ons terug op de natuurlijke luiheid.

Ook nu — zoals gezegd — heb ik weer heel lang tegen de polemiek van Nieuwenhuys aangekeken, trachtend een eenheid in tegendelen te vinden, ter bekorting hoofdzaak van bijzaken scheidend. Maar onder de zich ophopende notities bezweek de drang om verder te redetwisten. Toen ik tenslotte zonder vooruitzicht van enige kans op kort recht de aantekeningen van mij af schoof, was ik tegelijk klaar met de vorm van dit mijn slotwoord.

't Is tenslotte helemaal niet van belang, dat er ten aanzien van Mutatuli's doen en laten meningsverschillen bestaan.

Nieuwenhuys beweert dat Douwes Dekker geen kun-

Zie hier vóór: **De Nieuwe Stem**, juni-juli en oktober 1960.

dig ambtenaar was. In zijn oorspronkelijke essay rekende hij uit dat van de 17 dienstjaren slechts anderhalf overbleef van werkelijke bestuurservaring. Ik becijferde zeker 10 jaren. Nu laat Nieuwenhuys de lezer zèlf het aantal jaren op 9 berekenen. Maar dit kan weinig mensen boeien, lijkt mij.

Wie kan het nu werkelijk wat schelen, dat Nieuwenhuys de opvatting van Multatuli aangaande de positie van een inlands regent naar mijn mening nòg verkeerd leest, dat hij Stuiveling onrecht doet, dat ik met het z.g. meidenverhaal gelijk had en hij met een citaat van Huet op 't goede eind van de wip zat? 't Zijn in 'n bepaald opzicht echt allemaal maar bijzaken; bovendien heb ik ook eens nagegaan wat er zou gebeuren als ìk met betrekking tot die bijzaken de mening van Nieuwenhuys en hìj de mijne ging delen. Dan veranderde er toch niets in onze toch wel erg verschillende waardering van de daad van Lebak.

Er is namelijk maar één ding — heb ik gemerkt — van wezenlijke betekenis in deze affaire; en zie ik het goed, dan is er tussen Nieuwenhuys en mij op dat stuk vermoedelijk ook geen akkoord mogelijk. Dat is dat Douwes Dekker in Lebak van wat daar gebeurde de Zaak van Lebak maakte. Dat hij in Lebak stond tegenover dat wat . . . tégenover hem stond. Was dat de geest van het gouvernement? Nee, nee, zegt Nieuwenhuys, en hij verraadt een grote onrust aangaande mijn belezenheid inzake de geschiedenis van ons koloniale verleden. Ter verruiming van mijn kennis illustreert hij dan nog even zijn betoog — dat de geest des gouvernements allang de humaniteit ten opzichte van de inlander gekoesterd had — door de namen te noemen van Dirk van Hogendorp, Baron van der Capellen en Ds. van Hoëvell.

Nieuwenhuys moet zich liever maar geen zorgen maken over mijn lektuur. Ik red me wel. Over de drie genoemden weet ik niet veel, alleen wèl dat het feitelijk *dissidenten* waren van de geest des gouvernements. De eerste moest vluchten uit Ned.-Indië, de tweede werd eigenlijk afgedankt en de derde zag er geen heil meer in en vertrok. Moet nu de geest van het gouver-

nement al geadstrueerd worden door ook nog dode rebellen te pressen?

Feitelijk ligt hier te naastenbij de hoofdzaak. Maar ik geloof niet dat daarover met vrucht gediscussieerd kan worden — doordat, vermoedelijk dieper dan onze stembanden, in Nieuwenhuys en in mij verschillende bronnen van overweging vloeien. Geheel afdoende werd mij dit duidelijk door zijn verzuchting — verleid wel door de prikkel der polemiek —: dat hij voor de soort van fatsoen die Brest van Kempen zo kenmerkte, hoe langer hoe meer ging voelen. 't Is naar mijn smaak de ontplooiing van wat ik steeds de kern heb gevonden van zijn beschouwing over de Zaak van Lebak en ik verzet mij van nature — maar uiteraard met rationele middelen tevergeefs — tegen zulk 'n diep, niet te benijden maar eigenlijk ook niet te laken: onmiskenbaar Indisch heimwee.

Daarom is in deze discussie de psychologie van Douwes Dekker, (waar wel eens om wordt gevraagd) bij nader inzien lang niet zo belangwekkend als de psychologie van dat heimwee, dat vandaag aan de dag zovelen in het progressieve kamp onwillens teistert en verleidt tot de merkwaardigste standpunten.

Er is per saldo naar mijn smaak geen andere kwestie dan deze: Nieuwenhuys betoogt, dat Douwes Dekker met zijn daad van Lebak, met zijn wijze van doen, met zijn intenties, met zijn overijling *inbreuk maakte op de adat* — meer in het bijzonder: dat hij door onkunde de sacrale, religieuze, magische sfeer van het regentschap schond waar hij knevelarij en machtsmisbruik radikaal wilde aanpakken. Dàt er gekneveld werd is een onomstreden feit! Maar . . . zegt Nieuwenhuys, voor het rechtsbewustzijn van de regent alsook van zijn onderhorigen was dit geen *misbruik,* maar (marginaal) gèbruik. Wilde men al drastisch in die Indische samenleving ingrijpen — uiteraard op grond van westers-juridisch gefundeerde regeringsinstructies — dan moest dit bijzonder omzichtig gebeuren.

Waarom? Omdat het gouvernement *zoals het reilde en zeilde* tot geen prijs in gevaar mocht worden gebracht. — Maar dan komt de vraag aan de orde: wat acht men het gewichtigste? Ik geloof dat we gevoegelijk de opzet van Douwes Dekker, (knevelarij nu eens eindelijk in Lebak flink aanpakken) niet mogen scheiden van zijn procedure-voorstel, (verwijdering van de verdachten tijdens de instructie). Voor Dekker, voor Brest van Kempen alsook voor de Raad van Indië was dit als ik mij niet erg vergis één complex.

Douwes Dekker kon geen respect hebben voor een gouvernement, dat het hoofdmotief van instandhouding der veiligheid en zekerheid 'n dermate sacraal karakter verleende dat daarbij tot op zekere hoogte rechtsschending naar westerse begrippen wel moest worden voorbijgezien. Dit is een weergave van de standpunten van Douwes Dekker en Brest van Kempen — bijna letterlijk aan hun schrifturen ontleend. Het is een kwestie van accent — indien men de goede trouw aan beide zijden buiten twijfel wil laten — maar het levert een volkómen verschillende wijze van reageren op.

Om het heel vlak te zeggen: het punt waarop voor Douwes Dekker het einde der tolerantie ten opzichte van de staande wanverhoudingen was gelegen, werd eerder bereikt dan dat waarop Brest van Kempen tot ingrijpen wilde overgaan. Tussen deze twee stippen ligt de karakteristiek van de „geest des gouvernements".

De discussie, eventueel te voeren over adat en wet, over begrippen als wettig of gewettigd is leerzaam maar feitelijk, lijkt mij, zonder erg veel waarde. Elke daad van ontwikkeling schendt immers conventies. Nederland was doende de gehéle inlandse samenleving grondig te veranderen. Er waren echter verschillende opvattingen aangaande het tempo. De bedoeling was — zowel bij Douwes Dekker als bij het gouvernement i.c. Brest van Kempen —: het belang van het moederland. Dat staat wel vast. Maar „het moederland" is een loos woord, want . . . waar lag bij de één en bij de ander het punt waar het zedelijke prestige van dat moederland in het geding kwam?

Douwes Dekker vond dat het niet langer kòn — er

is anderzijds geen spoor van twijfel aan het feit dat Brest van Kempen *niet* zedelijk verontrust was door wat er in Lebak gebeurde. Wie dat niet gelooft moet zijn rapportage d.d. 20 sept. 1856 maar lezen naast de conceptbrief van Douwes Dekker aan de Gouverneur Generaal van 9 april 1856. (Verz. Werk IX — resp. 641/654 en 604/617).

Een beroep op de adat kan zinvol zijn en soms terecht; 't kan evenwel ook 'n aartsreactionaire manoeuvre worden, indien de adat kennelijk strijdig wordt met universeel mensenrecht. Criterium is dan niet of de inlander zich geschonden voelt of niet — maar of hij bevrijd moet worden van een onrecht, dat hijzelf als zodanig wellicht nog niet ervaart.

Van primair belang is in historisch verband evenmin, geloof ik, welke moeilijkheden daar bij veroorzaakt zouden kunnen worden ten opzichte van het ordelijke verloop der dingen. Incidenteel menselijk leed is dan zelfs van déze gezichtshoek uit helemaal niet zo gewichtig.

Het leven en de geschiedenis bestaan nu eenmaal uit het voortdurend verscheuren van banden, die niet alleen maar knellen doch ook beschutten. Als 't niet tijdig gebeurt, stik je. Als je 't te vroeg doet of vroegtijdig dan is 't pijnlijk, maar dáárom nog niet verkeerd.

Eigenlijk gebeurt 't *altijd* te vroeg als je 't ervaart in die aanvankelijke situatie — beslissend is evenwel waar 't toe leidt.

En in dat opzicht had naar mijn mening Douwes Dekker onaantastbaar en voor eeuwig gelijk — al kan men menselijk gesproken wel gevoelig zijn voor de tragiek van het fatsoen, van de soort die Brest van Kempen zo kenmerkte. En waarom ook niet. 't Zal zo iemand maar treffen, dat hij met een Douwes Dekker moet leven en werken!

Januari 1961.

Oscar Timmers

DE PAARDEN VAN DE ZON[1]

Op de autobaan even achter Aken een gemoedelijk het beton overstekende kudde vredesdieren. Uit pure verbazing trok ik de handrem van mijn lelijke eend aan terwijl hij nog bezig was uit te lopen. Hij vloog onmiddellijk hoog op de achterpoten. Maxim, verdiept in zijn ochtenddutje, schrok wakker en keek met schaapachtige ogen over de motorkap heen. Omdat het nog zo vroeg was en de kombinerende smaak van sigaretten en verse broodjes in mijn maag nog niet gevonden had, kon ik het vloeken niet laten. De herder stond rustig op zijn stok geleund aan de kant van de weg toe te kijken. Alleen de hond vermoedde onze haast in dit hondse land en sprong hielen bijtend en staarten blaffend achter de laatste schapen aan.

— Die Antiwirtschaftlichkeiten überqueren die Strasse.

Ik kon het niet laten, hoewel ik het met de geleerden eens ben, die beweren, dat wanneer je niet tegen stierengevechten kunt, je buiten de arena dient te blijven.

Daar op de betonnen banen tussen Aken en Keulen, te midden van remmende Umleitungen, zocht ik gehaast naar een wederwoord: mijn wachten is op de gillende torero en de treurmars voor het voetvolk . . .

Even later rondden we Keulen naar rechts, en via een efficiënt tunnel- en viaduktenstelsel schoven we aan in een machtige rij Mercedessen op de grote baan naar het zuiden. We reden zo kalm en er viel zo weinig te passeren, dat zelfs Jessica zich op haar gemak voelde op het eindeloos gestrekte beton en te midden van het suizende motorgeweld rondom.

— Wat Aken betreft ben ik tevreden, begon ze. Alles was nog aanwezig. En daar ben ik blij om, want Aken behoort meer tot het gebied van mijn jeugd dan tot dat van Duitsland. Het enige dat ze overeind hebben laten staan zijn mijn herinneringen. De herinne-

ringen aan mijn jeugd, de herinneringen aan mijn moeder. Dat ze mijn moeder tot herinnering hebben gemaakt, dat . . . Ik wist alles al, jarenlang. Maar in de verende auto, nauwelijks vooruitgang, de bloedrode Rijn onzichtbaar achter de heuvels, spoot Jessica nogmaals het verhaal omhoog, als om zich drijvende te houden op de eindeloze, eindeloos verzinkende zandvlakte. Ik kende haar verhaal in honderd variaties, er moeten miljoenen variaties zijn, vijf miljoen en daarachter miljoenen meer. Wat kon zij mij nog vertellen? Niets. Het dagelijks mes op de keel van alle handelsreizenden en vakantietrekkenden.

— Mijn moeder was een geluksdier, een poes in de zon. Of ze geen idee had van de haar omringende wereld, ik heb het nooit precies begrepen. Ze was niet simpel, nee, ze kwam uit een goed nest. Haar handen stonden naar het geluk gekeerd. Incarnatie van het optimisme. Het woord optimisme kende ze niet. Een onopgesplitste eenheid van levensblijheid. De hele dag piano spelen. Wie speelt er nu nog piano voor zijn plezier, en zingt erbij?

Je moeder was een afstammelinge van het paardenras uit het oosten, dacht ik. Geboren te Colchis (daarachter heeft de aarde geen begin meer), waar 's ochtends de zon uit haar slaap oprijst, gewapend met nevelstaarten de paarden voor haar wagen spant en haar ode langs het firmament begint. Dat klinkt fraai. Dat klinkt als marmer gehouwen Grieks eiland. Misleidend fraai!

— Het drama begon al voor 1940. Mijn vader, een en al voorkomendheid voor mijn moeder — barstend van geldzorgen, de hele dag op pad in een gammele auto om een paar zure centen bij elkaar te schrapen — haar nauwelijks enig idee gevend van onze armoede, bracht op een goede dag een kennisje mee naar huis. Hoe kwam hij eraan? Misschien kon hij niet meer tegen de zorgen op en zocht hij een uitlaatklep. En mijn moeder, de zon in het hoofd, dag na dag cent voor cent uittellend in de hand van de bakker, lachend, er een sport van makend, zij had niets in de gaten. Max maakt alles wel in orde. Max zorgt voor alles. Wat

Max doet is goed . . . En ik, opgroeiend nog, zat al gauw tussen twee vuren. Mijn vader nam me in vertrouwen, en het leven in huis was verpest. En dan het ergste: je moeder die 's avonds aan je bed komt zitten en vraagt wat er eigenlijk allemaal aan de hand is, wat er met Max gebeurt, en dan huilt, en de volgende ochtend weer lacht en de bakker tot wanhoop brengt met haar centenuittellerij . . . Aan de hand van mijn vader heb ik later de mannen moeten leren begrijpen, onbegrijpelijk. Een half jaar later stierf hij aan zijn hart.

De lucht in de auto stoomde van hitte. Nu begon het rijzen en dalen over kilometerslange hellingen. Adembenemend soms het uitzicht voor ons, en daarachter, in blauwe damp gehuld, eenzelfde kaarsrechte helling weer omhoog. Een machteloos gewaande voet op het gaspedaal van een ploffend motortje. Ik ging er voor verzitten: een zo snel mogelijke aanloop, en dan kwam de helling, ik voelde haar stijgen in mijn knieën, een paar accurate handgrepen, en ik kon weer achterover leunend een sigaar opsteken. Het enige waarin ik de Mercedesberijders gelijk kon blijven.

Maxim viel met rode konen in de middagsluimer. Frenetiek vervolgde ik mijn weg, de ogen in voortdurende beweging van weg via snelheidsmeter naar spiegeltje; mijn spieren als geobsedeerde waanzinnigen in de weer. En Jessica naast mij pratend. O ja, ik heb alles precies gehoord, al gaf ik geen antwoord.

— Hij stierf net op tijd. Ik kan me hem niet voorstellen ondergedoken in kasten, op zolders. Hij zou het niet verdragen hebben, geen week. Mijn moeder wel, ze had mijn vader overleefd, wat kon haar verder nog gebeuren? Ze ging op een kamer in Amsterdam wonen. Ik begon mijn eigen leven.

Schreef zij (poststempel: elke bosch- of heidebrand / is verlies voor stad en land): *Lieber Engel, süsser Bengel, heissgeliebtes Trampeltier; gestern war der Frosch noch krank, heut hüpft er wieder, Gott sei Dank; luister vanavond 7.40 Hilversum I (denk om de veranderde golven) naar Ankie Heukers: hoe een meisje danseres wordt.*

(poststempel: vacantie verjongt / versterkt): *Ich bin*

bij 4 oude mensjes van r.s. 81, 82, 79, 78 j., 2 zusters en 2 broers. Toen ik kwam woei mij reeds de catacombenlucht toe. Overal lag stof uit de tijd van Mozes, toen hij nog jong was. Geen woord werd er te veel gesmoesd. De vrouw des huizes vindt alles natuurlijk. Als ik om de trap vraag, dan antwoordt ze, in de keuken natuurlijk als ik vraag, hoort dit kleedje hier; ja natuurlijk. 's Middags aten we samen, mijn vier ouwetjes en ik, allemaal maar malende kaken, geen woord. Af en toe een slurp. Tegen een uur of drie was ik in de gang aan het werk; de deur stond open. Opeens strompelt een wildvreemd oud mannetje binnen. Ik zeg: meneer moet u hier wel zijn? Hij mompelt iets en zegt dan: zijn de jongens al binnen? Nu dacht ik, hij is zeker verkeerd, maar nee hoor, hij bedoelde die van 79 en 81. (Hij kwam wat klaverjassen).
(poststempel: verzend met de luchtpost): *Is het u bekend, dat een zekere Westerman, genaamd IJzer ponum, sedert 15 j. v. Chr. niet geglimlacht heeft, behalve toen iemand hem tien gulden gaf en zei dat hij er nog vijfentwintig bij zou krijgen? Verder dat er een heer Blüte, genaamd de bebrilde op-slikker, sedert 15 j. v. Chr. niet heeft opgehouden te glimlachen, behalve toen iemand vijf cent uit zijn portemonnaie stal? Dat deze twee gojem hun zaakie op de hei hebben, niet in sinaasappelen en nog minder in citroenen, maar dat zij een tentenkamp bezitten. Dat in dit kamp 2 jodinnen en 1 jood zijn nedergestreken. Dat de jood alleen de tent moest opzetten, dat de ene jodin alleen voor zichzelf op de wereld is en alle zinnen met ik begint, behalve als ze helpen moet, want dan zegt ze: jullie. Dat de eerste vier dagen heerlijk waren . . .*
(poststempel: koopt cultureele en sociale zomerzegels): *Brief von Minna an die im Bade weilende Herrschaft. Zo kom ik in Mokum terug, of ik passeer de Dapperstraat, waar 's nachts van tevoren 3 bommen gevallen waren. De huizen hadden heel veel schade geleden*
„aber sonst fiel hier nichts vor"
Ik buig de Kramatweg in, is deze helemaal opengebroken, gewoon een Stalinlinie
„aber sonst fiel hier nichts vor"

Ik treed mijn kamer binnen, is een stuk van het plafond naar beneden gedonderd

„aber sonst fiel hier nichts vor"

De andere dag brengt de post een brief van het gemeentebestuur, dat K. geen beurs meer krijgt

„aber sonst fiel hier nichts vor"

— Wijs eens op de kaart waar we precies zitten? vroeg ik Jessica. Met een scheef oog schatte ik de afstanden. Karlsruhe lag binnen het bereik van een paar uren. Mijn zaakjes klopten. Ik had goed gerekend en geteld. Een machine voorhanden om het schema af te draaien. Organisatie a.u.b., het zorgvuldig in vakjes weg-dirigeren van het maandelijks inkomen; meneer, de stortingsbiljetten liggen al klaar.

De paarden van de zon, dacht ik. Historische verschijnselen, wijs mij ze aan als levende werkelijkheid (en ik zal er omheen lopen). Naast mij een kind van de zon, mijn vrouw, en ik loop er met mijn handen op de rug omheen, fluitend naar de lucht, of vaker vloekend met een vinger uitgestoken naar de horizon. En ligt daar achter in de auto te slapen mijn zoon die midden in Duitsland zich in Italië weet, en helemaal niets weet, behalve dat het etenstijd is iedere minuut van de dag, en niet teleurgesteld wordt in zijn vertrouwen dat het leven goed is. Nee, het gelukzalige paardenras is nog niet uitgestorven. Ik loop er alleen te veel omheen, als man mijn vrouw, als vader mijn zoon, en leer nog te weinig van het leven in het midden, organiseer nog te veel.

Annonceerde plotseling radio Frankfurt zich levenskrachtig in de Amerikaanse taal. Een zware, gedragen stem, mustang strelend in de hand geheven, en ik dacht: sergeant, jij hebt geluk gehad, vanachter het machinegeweertje naar de geluiddichte studio waar de muren al voor je geperforeerd zijn, levend alleen met je stem, wet is je stem voor allen die je horen, en gelukzalig jij sergeant die het gelooft.

— Je bent zo stil, hoorde ik Jessica, ik draaide dat ding maar eens aan.

— Dank je. Ik was totaal vergeten wat we nu aan het doen zijn. Het geluk bevrijd te zijn van de dage-

lijkse slavernij moet me nog per minuut ingepompt worden. Het zal beter worden, dat beloof ik je. Merkwaardig, ik heb het laatste uur maar wat gereden. Een geluk dat het beton mijn auto mint.

— Maar je rijdt toch wel voorzichtig. Ik ben helemaal vergeten erop te letten. Zo goed rijd je.

— Wat kan ons gebeuren in dit vaartuig? Moet je eens even opletten, ik ga een stelletje dolle stieren achter mijn gat verzamelen.

— Nee toch. Jessica veerde omhoog van de schrik.

— Stil, we kunnen toch niet heel Duitsland doorsukkelen zonder één heilsvloek over onze kinderen afgeroepen te hebben. Let maar eens op . . .

Vijftig meter voor me reed een huizenhoge trekker, aan iedere zijde een verzameling banden, uit ieder waarvan ik voor mijn lelijke eend er minstens vier zou kunnen snijden. Zover ik kon zien rees er geen nieuwe helling. Ik schakelde en gaf meer gas. Langzaam schoof ik op het Trojaanse paard toe. Toet, toet, hier kom ik, en ik zat al naast zijn staartstuk . . . en tegelijkertijd met de voet op de plank.

— Dat wordt hangen met z'n tweeën, riep ik. Moet je eens achterom kijken.

Daar kwamen ze al, de Mercedessen, van alle kanten aangestormd, uit de berm zelfs. De voorste schoot onmiddellijk schele knipperlichten, de antenne als een mitrailleur naar voren gekromd. Ongetwijfeld had ook hij radio Frankfurt aanstaan en zijn you goddamm ass verstond ik best.

De pakwagen aan mijn rechterzijde begon van ergens tussen zijn goodyears walmende dampen uit te stoten en duwde me in een mum van tijd in de leegte terug. Nu snel naar rechts zwenken, anders rijden ze me in hun vuurrode woede het linnen dak binnen.

Schakelend vanuit hun 60 km/u zoefden ze me voorbij, stuk voor stuk razend met hun portefeuille zwaaiend.

Ik draaide me naar Jessica maar verschoot van haar gezicht.

— Zul je dat nooit meer doen . . . Of ik stap hier meteen uit. Je bent gek, hardstikke gek.

De zon stroomde mijn nek binnen. Ik mompelde van jaja stil maar. Maxim was wakker geworden van het heen en weer zwenken, en Jessica had haar handen weer vol. Ik deelde mee in de koekjes en stak een verse sigaar op. Tussen hoge koelende bomen vervolgden we onze weg. De zon zakte en het licht werd stoffig en bruin. Manneke Maxim lag met blote buik op Jessica's schoot en schopte zo nu en dan naar de versnellingshandel.

— Niet doen kereltje, dat is papa's toverstok.

— Dat oude wijfie, herinnerde ik me, dat van Zaandam naar Volendam meeliftte in een zware vrachtwagen, en dat de chauffeur maar met de versnellingsstok zag hengelen, bocht na bocht, er kwam geen schot in: als jij je nou alleen met het stuur bemoeit dan zal ik wel voor je in de olie roeren . . .

Maxim hikte mee op Jessica's knieën.

Kwam er in 44 een flodderbriefje: *Lieve kinderen. Ben gezond. Het gaat mij goed. Ben op reis naar Westerbork. Jullie mammie.*

Schreef zij: (poststempel gene, postzegel 7½ c., Michiel Adriaanszoon de Ruyter 1607-1676, Nur die Linien beschreiben):

An . . . . . .
Absender . . . . . .
Baracke 67 *geboren: 14. Februari 1891*
Lager Westerbork
Hooghalen Oost
Geliefden allemaal. Dat was een reuzeverrassing, dat ik een pakket met kleeding kreeg. Echt wat van jou . . . , Een eetpakket krijg ik van de Joodse raad; is dat niet eenig? Als het eenigszins mogelijk is, had ik graag nog van de kleedingadres een of 2 zomerjurkjes, want ik weet niet hoelang ik hier nog blijf, en bij de nieuwe adres ben ik misschien niet meer te bereiken. Laat ook een zakje naftalin-poeder en een oude lepel en vork voor mij bijleggen. (. . .) Wat mij aangaat, gaat het mij best. Ik ben nog altijd de oude. Alleen zie ik er tegen op, om van hier weg te moeten. Dat schijnt voorlopig niet het geval te zijn. Mijn bezigheid bestaat uit 10 uren aardappelen schillen, dus een makkelijke bezigheid. Kr.

was ook hier en is naar Celle doorgestuurd. Ik mag alleen aan één adres schrijven, daarom bestel fam. B. de hartelijke groeten. (. . .) Ik heb hier vele vriendinnen. Dus kinderen, ik kan alleen goeds schrijven. (. . .) Raum für Zensurstempel:

2

Geprüft

Tweede en laatste brief (poststempel dito, dito):

Dito

Geliefden, dat ik weer schrijven kan. De tijd vliegt om; alles is best in orde, eten, werk (aardappel schillen), humor. Alleen blijft die eene wens, dat wij niet hier vandaan moeten. Mijn eetpakket van de Joodse raad heb ik nog niet gekregen; ik hoop dat het deze week gebeurt. Heb jij . . ., volgens wens nog het bagagepakket gestuurd: 1 zomerjurk, mes, vork lepel (oud), stukje echte zeep, stopwol of garen, 2 shawls op hoofd. Alles aan de oude adres. Hoe denken jullie erover, als ik weg moet, dat jullie mij ten spoedigste wintergarderobe sturen, in het geval dat ik nog de winter in koude streken moet doorbrengen? (zoals trainingspak, wol ondergoed, warm pyjama, wol-kousen, nog een deken, handschoenen of wanten; liefst 3 shawls op hoofd). (. . .) Ik ontmoette hier Selma H met man. Al haar kinderen zijn doorgestuurd. Ch. in November jl. Ik heb hier heel leuke mensen kennen geleerd. Nu geliefden alle . . Raum für Zensurstempel

Geprüft

2

— Nu moet ik even goed opletten, zei ik. We naderen Karlsruhe, het zit hier vol Abzweige.

We reden langs lichte, wonderschoon gekultiveerde bosranden. De donkere schaduw werkte plotseling verkoelend. Ik schoof mijn zonnebril op mijn voorhoofd en kneep mijn ogen dicht; alsof er een jeneverhand langs mijn gezicht streek.

— Dat hebben we vlot gedaan, zei Jessica. Hoe laat is het nu? — vijf uur — zo moeten we het ook houden, want Maxim wordt er nu wel echt vervelend van.

Via reusachtige borden zwaaide ik naar rechts de autobaan af, richting Karlsruhe. Ik tankte benzine en

vroeg: Gibt's ein Hotel in der Nähe? Sicher . . . Ik verstrekte een fooi. Danke schön. Gute Reise. En reed een kalme zaterdagmiddagse stad binnen.

— Bahnhof, ja, gut. Stop. Verrek, dat gaat centen kosten. Hier heb je je hotel met privé bad. Jij met je luxe liefhebberijen.

— Maar ze hebben er in ieder geval een kinderbedje.

— Goed, doen dan maar. Maar ik voorspel je dat deze reis eindigt in een tent met privé mieren.

En inderdaad, de receptie stond ons te woord in fraai Duits. Het had ook Engels, Frans of Spaans mogen zijn, gaf men ons te verstaan, alle spionagetalen ter wereld. Op een papiertje werd me de prijs voorgerekend. Ik had geen keuze en hield me taai. Een glazen lift bracht ons geruisloos naar de tweede verdieping, waar een koele, duistere gang ons opslokte. Het rook er schoongeboend als de zaterdagmiddagen bij mijn moeder. Een fraaie kamer met duur behang ging voor ons open. Onmiddellijk vielen me de brede balkondeuren op, en ik was tevreden met de prijs.

Ik vond dat ik voor die dag genoeg aan mijn hoofd had gehad, ging languit op het bed liggen, en liet de zorgen voor Maxim met een gerust geweten aan Jessica over. Schoongewassen en in frisse pyjama zou ik me later dan wel over hem ontfermen en met hem spelen. Zo valt de zorg voor de kinderen aan de moeder toe, en de vader zal hen en zichzelf wel amuseren als de zorgen volbracht zijn.

Ik hoorde haar telefoneren over zijn eten. Dat werd heel best, zo te horen. Hoewel ik de hele dag nauwelijks iets gegeten had, had mijn vermoeidheid nu mijn honger opgevreten. Een kwartiertje rustig liggen, van god, vrouw en kind verlaten, daarna wassen, en het leven met een biertje weer kalm aanvatten.

Een aardig meisje in zijde-zwart en gesteven wit droeg een tablet binnen met lekkere hapjes in zwaar zilveren schalen. Jessica begon luide het eten te prijzen om Maxims eetlust op te wekken, die, naar ik vermoedde wel niet bijzonder groot zou zijn. Om dat gedoe niet te hoeven aanzien kwam ik zuchtend overeind en liep

het balkon op. Een kale stenen vlakte, vijf meter diep, die zich naar beide zijden langs de hele voorgevel van het hotel uitbreidde. Onbewogen zomeravondstilte aan de andere kant van de balustrade. Een stationsplein met nauwelijks verkeer, enorme bruin-grijze stenen. Het stationsgebouw van dezelfde kleur, in groots formaat opgetrokken, schijnbaar alle deuren gesloten. Van treinen daarachter eveneens geen gerucht te vernemen. De koelte naderde boven de huizen ver weg aan de andere zijde van het plein in lichtgrijze nevelbanken. Deze godslange dag over een laaiende, rijzende en dalende autobaan zonk ik me weg; tintelende benen, ik moest me vastgrijpen aan de balustrade, maar opklarend in het hoofd: ik wist waarnaar ik op weg was. Morgen, dacht ik, morgen moeten de Alpen eraan geloven, en mogen zij achter me oprijzen hoger dan de Himalaya.

Ik groette Karlsruhe vanaf deze hoogte en liep terug naar de kamer. Ravioli, riep ik Jessica door de gordijnen heen toe. Ze zat te zuchten met een landerige Maxim op schoot.

— Hij wil niet. Kijk nou eens die lekkere erwtjes . .

— Ach, geef hem zijn puddinkje maar. Nog een paar daagjes en we komen weer tot rust.

Hoe moe hij ook was, alle slaapceremoniën moesten afgedraaid: in de spiegel kijken naar het kindje, voor het raam naar de vogeltjes, muziekhond opdraaien. Kuffie, riep hij ons nog toe, duim in de mond en dichtvallende ogen.

In stilte wasten en verkleedden we ons. In de gang liep ik achter Jessica aan.

— Je hebt groot toilet gemaakt voor die paar donkere uurtjes in Karlsruhe, merkte ik op. Ze kwam naast me lopen.

— Moet ik nou geen zoentje van je hebben?

Ik keek eens om de lange gang af, kuste haar met m'n handen op haar heupen.

— Voortreffelijk, het is er nog allemaal.

Ze stootte me aan.

— Blijf van mijn billen af, fluisterde ze. Niet hier!

— Im Dunkel zijn alle ruimten Schlafzimmer.

Allebei tevredengesteld wandelden we de cirkelende trap af. De eetzaal was bijna geheel gevuld met een klein soort Duitsers. Dat stelde me gerust. We vonden een mooie tafel in de hoek. Een vriendelijke oude juffrouw bediende ons. Het geslacht der verloren weduwen. En voor het eerst die dag brak er een gevoel in me los, dat Duitslands individuen omarmde. Ikzelf kon nog op een afstand blijven toekijken, maar ik gaf geen schop meer tegen wat ik zag. Waar het gevoel voor mijn eigen zoontje zat, daar gebeurde wat. Ik dronk een biertje voor de soep; Jessica haar sherry. Een hoge kraag smetteloos schuim.

— Mannen kennen geen drama, zei ik. Wat er ook gebeurt, ze stappen in hun auto en rijden weg. Bedienaars van knoppen en handels, zelf al spoedig bedienende knop geworden. Maar bekijk die vrouw eens; het drama is een huis, levend in een huis, in zichzelf opgesloten. Alles wat ze opnemen, verzetten in dat huis, is deel van hun drama. Zij kleven eraan vast, en het sleept hen weg . . . De vrouw bracht borden en bestek, alles zorgvuldig rangschikkend. Ondertussen vertelde ze hoe alles werd schoongehouden en welk een werk dat was.

— Welk een afschuw je ook gekweekt hebt voor een volk, als je de vrouwen eens goed bekijkt ben je nergens meer.

— Ik denk dat het een kwestie van sekse is, zei Jessica. Als man kun je voor een vrouw een gevoel opbrengen, dat alle bezwaren van de rede wegvaagt. Een vrouw is voor een man ten slotte maar een vrouw. Dát is haar drama.

— Dat is rot van je. Denk nou eens nuchter na. Wat moet een vrouw nog meer dan vrouw zijn? Wat een man meer dan man is, dat is flut, dat is die auto op wielen. Ja, je vervloekt het lot, dat de vrouw gebonden is aan haar drama, haar huis van een drama. En dat de man meestal alleen maar flut zónder man is. En je wilt de vrouw ook zo graag flut hebben, zonder vrouw. Wat kan het jou schelen, wat heb je met het geslacht vrouw te maken, zolang ik je nog meeneem. Beschouw het niet als meenemen, maar als meegaan,

samen zijn.

We aten dunne groentesoep. Zout op bier. Een goede reden om de kombinatie afwisselend voort te zetten.

— Ja, ik voel me altijd aangesproken, zei Jessica. Die oude emancipatie, daar is toch iets van blijven hangen.

De kleine Duitsers hanteerden bier en veegden zich de lippen. Mooie open schaaltjes verschenen op onze tafel. Ik bediende Jessica, de lepels waren loodzwaar.

— Laten we er nou maar niet over doorzeuren, zei ik. Ik was heel wat abstrakter aan het denken, maar jij moest zo nodig het vlees ter tafel brengen.

Ze lachten met haar ogen, een vork druipende sla voor haar mond. Ik liet dat gezonde koeievoer rustig liggen en begon feestelijk aan het vlees.

— Voortreffelijk, mummelde ik. Ik was eens in Joegoslavië, in '53, weet je wel. In een kustplaatsje, het Duits liep je oren uit, en werd nog vriendelijk aangehoord ook, met hun strand vol mismakelingen. Met een gemengd gezelschap maakte ik een bootreis op de Adriatische zee. Het was niet meer dan een grote overdekte motorboot, maar het weer was rustig, alleen de dolfijnen sprongen hoog. In de buurt van Rijeka kropen we tussen de eilanden door de echte zee op. Later in de middag begon het te golven, alsof je olifantsruggen onder de kiel had. We zwenkten haastig terug naar de kust en ik zag het al aankomen. Samen met vier anderen stond ik in de stuurhut, twee vrouwen, twee mannen, en ik was me verdomd goed bewust dat het Duitsers waren. (Wat een waanzin, zul je zeggen). Voor me uit, door de ruiten, zag ik de boeg reusachtig rijzen en dalen; de kust lag ergens achter het schuim verborgen. De twee mannen en een van de vrouwen hielden de stuurman aan de praat, of zichzelf om niet zeeziek te worden. De tweede vrouw stond naast mij, iets naar achteren, geleund tegen een kastje. En ik had het al gauw in de gaten; die kerels voor mij praatten maar over moeilijke stuurmanskunst op woelige zee, en ik stond daar met een van hun zeeziek wordende vrouwen aan mijn zijde. Zonder te kijken wist ik het, zoals ik ook allang zonder speciaal te kijken haar gezicht in

me had opgenomen: een oud meisje, bruin, vol duistere randen, een typisch ongesteldheidsgezicht. Geen bloem, nee, ik vond haar zomaar opeens naast me. Ze moest ondertussen spierwit zijn geworden. Ik voelde me verdomd slecht op m'n gemak en begon te draaien om de aandacht van die kletsers op hun zieke reisgenote te vestigen. Maar nee hoor, de kust scheen plotseling ergens in zicht te komen. Er kon van alles gebeuren. Ik gaf een draai aan mijn lichaam en kwam tegen een paneel terecht. Ze was nu vlak voorhanden. Miserabel, ze beefde en zuchtte, het zweet stond op haar voorhoofd. En ik stak mijn hand uit en vatte haar arm. Ze draaide langzaam haar hoofd, de ogen van een zieke grijze koe, en ik vond haar opeens niet lelijk meer, en wist niet meer dat ze een lelijke taal sprak. Met mijn vingers probeerde ik haar te strelen zonder de hand los te laten. Ik had medelijden met haar, keek waarschijnlijk even verloren, en was nergens meer. Opeens zag ik de andere vrouw op ons toekomen. Ter verontschuldiging van mijn hand bracht ik nog uit: sie ist krank. Ik liet los en ging een eindje opzij staan. Een hoop misbaar van al dat volk om haar heen, zakdoekjes reukwater, een rol zuurtjes, weet ik veel . . . Zie je wel, ik kan gevoel opbrengen voor zo'n vrouw, zonder dat de sekse een rol speelt. In een konkrete situatie kan ik alles vergeten. Haat, afschuw, wrok, het loopt je uit de hand. En de volgende dag is er niets wat je belet om te zeggen: die verrekkelingen met hun geschreeuw. Dan ben je weer mens geworden met een denkende taal tot je beschikking. Of je dan juister reageert is maar de vraag.

— Heb je naderhand nog met ze gepraat?

— Nee.

— Kijk, dat zou ik nou wel gedaan hebben. Ik zou ze hebben uitgeplozen tot en met.

— Ja kijk, nee, 's avonds in het hotel heb ik nog geprobeerd met haar te dansen. Dat werd schoon niks. Ik kon het er niet uitbrengen haar in het Duits te gaan vragen: en, hoe gaat het nu? al een beetje beter? ach ja, zo'n kleine hobbelboot hè! Nee, trouwens ik vond haar weer lelijk. Ik kon niet verliefd op haar worden. Jam-

mer, het is mijn enige kans met een Duitse vrouw geweest, ik zou je van een rijke ervaring hebben kunnen vertellen. Ik zou geweten hebben hoe de Duitsers van hun vrouwen opstaan om hun misdaden te gaan plegen. Er moet verband zijn. Verschrikkelijk.

Een grote schaal fruit kwam op tafel te staan. Ik zag al die frisse appel- en bananehuiden en voelde plotseling het lood in mijn benen. Ongemerkt was het licht opgegaan, buiten was niets meer te zien. De meeste tafels stonden reeds verlaten en opgeruimd. Een vreemde stad rondom ons, waarvan we bij daglicht nauwelijks iets gezien hadden. Het hotel kon op een vlakte staan met stationspleinen rondom. Jessica schilde een appel voor me, omdat ze in de gaten had dat ik er uit mezelf niet toe zou komen. Ik at langzaam, kauwend tussen de oprispingen van het bier door. Jessica vond het niet nodig zelf nog iets over de Duitse vrouwen te berde te brengen. Ze zat daar zelf als vrouw te wachten. De enige situatie in haar leven waarin ze bereid is op iets te wachten.

— Gaan we nog even wandelen? vroeg ze.

— Goed, even het lood uit de benen schoppen.

We liepen in een half vierkant om het stationsplein heen, dat vanaf grote hoogte beschenen werd door zacht-roze neonlicht. Niemand die zich in dat licht der verdoemden te kijk durfde stellen, zelfs de spaarzame auto's hielden de uiterste randen aan. Wij hielden ons zorgvuldig onder de arcade schuil, bekeken wat winkels, veel bloemenwinkels, en verbaasden ons voortdurend om maar niet geïrriteerd te worden door de alles aanvretende leegte. Neonlicht over bruine stenen, lichte wind daartussen als een ontastbare mierenplaag.

In een uithoek van het plein liepen we een straat in. Zelfde beeld, het einde was niet te zien. We staken over, links kijkend, rechts kijkend, achterom. Zelfs bij late avond geeft die verschrikkelijke Leidsestraat in Amsterdam je een veiliger gevoel. We stapten een café binnen, een moderne neonbar verwachtend met glimmend metalen barkrukken: houten tafeltjes met namaak perzische kleedjes, versleten pluche stoelen, bruin licht langs het plafond. We gingen maar zitten en be-

stelden koffie. Aan het tafeltje naast ons een man en een vrouw, arm, slecht gekleed, rokend, kijkend, luciferdoosjes ronddraaiend; alsof ze elkaar via een advertentie gevonden hadden; verschrikking rondblazend, verschrikking inademend bij iedere trek van hun sigaret, het enige dat zich in hun vingers thuisvoelde, het enige dat hun longen, hun hartstreek verwarmde. En wederom dat medelijden. Het enige dat we die dag aan rijkdom hadden gezien, snelde zichzelf voorbij op de autobaan. Rampzalig volk, rijk op de autobaan . .

We slopen terug over de straten, in het hotel namen de tapijten onze voetstappen op. Zorgvuldig sloten we de deur, en in het kleine licht van de wastafel bekeken we elkaar. De stad was nergens meer, verkruimeld onder het neonlicht. Tussen vier muren zweefden wij de berghellingen af en ankerden ergens hoog tussen de eikebomen. Ik voelde een vrouw alsof ik wekenlang geen vormen meer in handen had gehad. En we speelden paard, en ik had de zon in het midden.

1 Uit: **Stier voor piranha's** (De Bezige Bij, A'dam 1961).

EX LIBRIS

De pen op papier.

In 1954, een jaar na de dood van den dichter, verschenen het eerste en het derde deel van het **Verzameld Werk** van **Martinus Nijhoff**, de poëzie en de versdrama's. Het middelste deel heeft daarop tot nu op zich laten wachten. Maar nu ook het **Critisch Proza** verschenen is (Daamen/Van Oorschot. Den Haag, A'dam) begrijpt men met de teksten voor ogen, dat het zo lang heeft moeten duren. Dit middelste deel is tot twee omvangrijke delen uitgegroeid, zodat het gehele verzamelde werk nu uit vier delen bestaat. De beide middelste delen voeren ons van de eerste critieken van 1920 in het **Nieuws van de dag** langs zijn in 1924 begonnen befaamde medewerking aan de **Nieuwe Rotterdamsche Courant** en tal van in tijdtijdschriften verscholen opstellen tot de korte en lange bijdragen aan de **Gids** waarvan hij jaren lang redacteur is geweest, tot de redevoeringen en lezingen, deels pas na zijn dood in het tijdschrift

Maatstaf gedrukt. En natuurlijk zulke unieke prozastukken als **De pen op papier.**

Die laatste titel blijkt, hoe meer men in dit zo bij uitstek en letterlijk essayistische werk leest, de kortste en beste karakteristiek ervan. Want niemand die zozeer, en zo benieuwd naar wat komen zou, zijn pen volgde als hij. In dezelfde tijd van die meesterlijkste improvisatie in de nederlandse literatuur, sprak hij datzelfde hem zo dierbare denkbeeld uit in een zinsnede van het voorwoord tot het bundeltje met de op dinsdag geschreven kritieken voor het zaterdags letterkundig bijvoegsel van de **Nieuwe Rotterdamsche Courant: Gedachten op Dinsdag.** Hij zei daar: „Schrijvend begint men te schrijven. Een gedachte wordt woord, het woord vervolgt de gedachte. Reeds weinig schrijven brengt meer ingeving dan veel denken." Dat is een ware en unieke schrijversbelijdenis. Eigenlijk is het een uitspraak van geloof in zichzelf, of meer nog, letterlijk méér dan de persoon: in het schrijverschap. Cervantes bracht aan het eind gekomen van zijn Don Quichote hulde aan zijn pen, en hij zegt er: „wij beiden, wij wisten ervan." Zo heeft ook Nijhoff willen zeggen, dat de pen meer weet dan wijzelf, of, daar dit beeldspraak is, dat het schrijven boven onszelf uitgaat, en dat de schrijver heeft te gehoorzamen, te volgen, als de gehoorzame dienaar van zijn pen. Schrijven is het tegenovergestelde van dicteren, daarvoor moet men actief de baas zijn, maar schrijven is gedicteerd worden, van hogerhand, van bovenaf, van binnenuit, door een kracht groter dan de eigene die zelfstandig lijkt te gaan werken, het is een passieve werking groter dan activiteit, het is de overgave aan de inspiratie, de toewijding van het meesterschap in het beste geval, zoals hier. Daarom wees hij naar de pen die het deed, op de dinsdagen waarop het gebeurde, het zijn niet alleen de spelingen van zijn geest, die in de dingen en in de gebeurtenissen zelfstandige drijfkrachten en veelbetekenende incidenten zag, het zijn de bijna mystieke symbolen van het schrijverschap.

En dan te denken, dat Nijhoff niet eens in de gewone zin van het woord een goed criticus is geweest. Daarvoor was hij veel te grillig, te kwikzilverig van inval en uitval (aanval overigens bijna nooit), te onberekenbaar, te weinig voet bij stuk houdend, en vooral tezeer vervuld van de gedachte hoe hij een gegeven zelf behandeld zou hebben, dat de auteur die zich door hem besproken zag, zich wel vaak in de steek gelaten moet hebben gevoeld, of in elk geval losgemaakt van zijn werk en mee op sleeptouw genomen door Nijhoff's eigen fantasie. Vaker dan de vraag wat de schrijver gewild en bedoeld kon hebben stelde hij de vraag wat er volgens hemzelf van te maken viel. Altijd was het Nijhoff die men las, maar dit was des te sterker het geval, naarmate het werk of de auteur die hij besprak minder sterk waren, en vaak werd het dan boeiender de omschrijvingen te volgen

waarmee hij het werk omspeelde dan wanneer hij er meer direct op was ingegaan. Men zou kunnen zeggen, hij was in sommige opzichten minder dan de middelmatige criticus maar tegelijk was hij meer dan de beste. Als de literatuurhistoricus opkomt tegen zijn voorstelling van de rol van Brechje Spiegel in Hoofts leven, en de analyticus tegen die van het beurtzangkarakter van de eerste strofe van het Wilhelmus, dan wil dat allerminst zeggen dat men die omspelingen en fantasieën zou willen missen. Hij is soms kort aangebonden onbillijk als tegen Werumeus Buning's Maria Lecina, maar soms ook krijgt zijn oordeel de portée van een nu weer geldige daad van eenvoudige rechtvaardigheid, als de herhaaldelijk en uitvoerig gemotiveerde bewondering voor Dirk Coster en het aristocratische woord van korte afwijzing over Du Perrons lang uitgerekte aanval daarop. Zelf begint hij een critiek vaak met een afdwaling, een blik naar zijn omgeving, naar plaats en ogenblik waarop hij schrijft, maar hij behoort dan ook niet tot de kaartlezers doch tot de spoorzoekers die al dwalend de weg vinden. Vaak zijn de karakteristieken opeens lucide, niet alleen Nijhoffs eigen geest uitstralend maar ook het besproken werk belichtend en doorlichtend, terloops, in een flits en een omzien. Zijn critisch is haast verhalend proza, maar zijn fantasie is niet enkel spel, het treft vaker en raker de kern van de zaak dan waar meestal zoveel minder spel wordt bedreven, er is hier meer ernst in het spel dan het lijkt. Het lijkt of hij alles spelenderwijs omkeert, de dinsdagen worden creatief, de pen is het die schrijft, maar het betekent dan ook dat de schrijver méér wordt dan zijn persoon. Op een enquête: wat is een eersterangs schrijver? antwoordde Nijhoff: „Het is een schrijver die verdwenen is in zijn werk. Dante is de wandelaar in de Divina Commedia. Shakespeare is de secretaris van Hamlet en Coriolanus. Multatuli is Max Havelaar. Willem „die Madok maakte" is Reinaert de Vos." Het is van begin tot eind boeiend de pen van Nijhoff op het papier te volgen, men ziet er naar zijn eigen woord een man zichzelf verlaten om zichzelf te worden in wat hij schrijft. Zal ik schrijvende schrijven? vraagt hij. Het is de vreemdeling, de rattenvanger, de meeslepende die het hem bijbrengt en ingeeft. Zijn „ars poetica" van „de pen op papier" begint „waar een mens zichzelf ziet wegwandelen uit zijn eigen leven." Tegen alle regels van een waarlijk onderzoekende critiek in past hij deze kunst ook in de critiek toe, en het is gebleken dat hij het zich kon veroorloven. Het is boeiend van begin tot eind hem op zijn altijd eigen wegen te volgen.

Anthonie Donker

„Ah Tuan, sekarang **bakero,** besok **hoperdom** lagi" Ach mijnheer, nu is het **bakero** – het Japanse scheldwoord voor domkop – morgen is het weer . . . – de verindonesianisering voor een Nederlandse krachtterm), zo antwoordde een Indonesische vrachtrijder kort na de Japanse kapitulatie in 1945, toen hem door een zich in de status van ex-geïnterneerde verheugende Nederlander in Bandung de vraag werd gesteld, hoe hij het nu wel vond, dat de Blandas in plaats van de Japanners het heft in Nederlandsch-Indië weer in handen zouden nemen.

Het is deze nogal cynische uitlating, die schrijver dezer regelen bij het lezen van de te recenseren documentenreeks[1] steeds weer in gedachten schoot.

In de onder leiding van de Amsterdamse hoogleraar in de economische geschiedenis, Prof. Dr. I. J. Brugmans, samengestelde bronnenverzameling zijn een goede 400 documenten opgenomen. Het merendeel daarvan is afkomstig van thans in Nederland verblijvende oud-Indischgasten. Hier en daar treft men een Japanse en zowaar zelfs een Indonesische stem aan.

De bronnen worden voorafgegaan door een chronologie van 71 bladzijden, waarin een aantal ontwikkelingen, die mede tot de Pacific-Oorlog hebben geleid, wordt gereleveerd.

Wat de opgenomen bronnen betreft. het materiaal is onderverdeeld in een twintigtal hoofdstukken. Schrijver dezes was persoonlijk het meest geïnteresseerd in de achtergronden van de politiek der Japanse bezetters jegens de Indonesische nationalistische beweging, maar juist op dit punt zal men in het werk waarschijnlijk weinig gegevens aantreffen, die ook niet elders zijn vermeld.

Wanneer wij critiek zouden willen leveren op de wijze van verzamelen van het materiaal, moeten wij twee punten duidelijk onderscheiden:

1. De documenten op zichzelf geven natuurlijk zelden objectieve voorlichting. Afgezien van lacunes in het geheugen der informanten zijn de bronnen vaak emotioneel gekleurd.
2. Aan de andere kant is het natuurlijk wel mogelijk door een verantwoorde keuze van de gegevens de diverse subjectiviteiten te nivelleren.

Wij menen, dat op dit laatste punt aan het adres van de samenstellers ernstige critiek moet worden gericht. Wij hebben zelfs de indruk, dat er onder gegeven omstandigheden van zuiver wetenschappelijk onderzoek geen sprake is geweest en het opgediste geschiedbeeld veel te eenzijdig op een apologie van het Nederlandse bewind in Indonesië, c.q. van de rol van de Nederlandse gemeenschap al-

daar is gericht.

Een paar voorbeelden om dit te illustreren:

1. Over de toestand op Java in de eerste helft van september 1945 is slechts één bron opgenomen en wel no. 469. Hierin lezen wij op blz. 619: „Onder de loyale Indonesische, Indo-Europese en Chinese groepen wekt de gehele gang van zaken de grootste verbazing en onzekerheid." De vraag is natuurlijk niet of er „loyale" Indonesiërs aanwezig waren – van Indonesische kant zouden deze misschien verraders zijn genoemd – maar hoe de politieke krachtsverhoudingen tussen „loyalen" en „niet loyalen" lagen. Aan de opvattingen van deze laatsten wordt in ieder geval door Prof. Brugmans c.s. geen aandacht geschonken. Het audiatur et altera pars wordt voor de zeer gewichtige periode van omstreeks september 1945 niet toegepast.
2. Het ietwat penibele onderwerp van het opvragen van vrouwen en jonge meisjes door de Japanners. Ook hierover slechts één bron, no. 251. De strekking ervan is, dat in het onderhavige geval het kordate optreden van de Nederlandse kampleiding en geïnterneerde vrouwen heeft belet, dat jonge vrouwen werden opgevraagd. Er bestaat aanleiding om te betwijfelen dat dit ene document de gehele situatie weergeeft. Dit doet het bepaaldelijk niet. Hierdoor ontstaat een verkeerd beeld van de omstandigheden waarin de geïnterneerde Nederlandse vrouwen verkeerden en van het optreden der Japanse bezetters.
3. Ten slotte als voorbeeld de volgende zinsnede uit de chronologie, die blijkbaar, in tegenstelling met de subjectief geladen bronnen, beoogt objectieve voorlichting te geven. Op blz. 89 lezen wij: „Na enige dagen van ingewikkelde politieke activiteit, waarbij ook extreme groepen, zowel als Japanners een rol spelen, wordt na een nachtvergadering, des middags omstreeks 12 uur, zonder formele toestemming van Japanse autoriteiten door Sukarno en Hatta de „Republik Indonesia" uitgeroepen." Waarom moet de term „Republik Indonesia" tussen aanhalingstekens worden geplaatst? De samenstellers van het boek wekken hiermede de indruk deze politieke realiteit niet te willen erkennen en als vertegenwoordigers van een ancien régime niets te hebben geleerd en niets vergeten.

L. Sluimers

1 Brugmans, I. J. e.a.: Nederlandsch-Indië onder Japanse bezetting: Gegevens en Documenten over de Jaren 1942-1945. Franeker, Wever, 1960, XI, 661 blz. Stichting Indië in de Tweede Wereldoorlog. Uitgegeven met steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek.

ZOJUIST VERSCHENEN:

DE KWESTIE NIEUW GUINEA

RAPPORT OPGESTELD DOOR DE
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE STUDIEVERENIGING

Inhoud:

Inleiding
Het juridische aspekt
De interne ontwikkeling van Indonesië
Het Nieuw Guinea-probleem in de internationale politiek
De ekonomische kant van het vraagstuk Nieuw Guinea
Onze verhouding ten opzichte van de Papoea's
De terugslag van het geschil op Nederland
Konklusies

Met dit rapport hoopt de Sociaal-Democratische Studievereniging een bijdrage te leveren tot de discussie in brede kring over dit brandende probleem, speciaal in de Partij van de Arbeid. Het werd ondertekend door: A. den Breejen, Dr. Kwee Swan Liat, Prof. Dr. A. Teeuw, Drs. Th. van Tijn.

24 blz. **Gebrocheerd *f* 0,75**

ANDERE UITGAVEN, DIE UW AANDACHT VRAGEN:

DE JOEGOSLAVISCHE VISIE

Een onmisbaar boek voor ieder, die meer dan een oppervlakkige belanstelling heeft voor de visie van het „titoïsme", dat zich noch aan de kant van het „oosten" noch aan de kant van het „westen" wil scharen, doch voor de vele problemen op sociaal, economisch en politiek gebied een eigen oplossing geeft.

334 blz. **Gebonden *f* 6,50**

Prof. Alois Gerlo,

COËXISTENTIE EN ONTWAPENING

Een beschouwing over het op het moment weer zeer actuele vraagstuk van de „coëxistentie" en de „ontwapening" van de hand van deze hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel.

50 blz. **Gebrocheerd *f* 1,90**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever:

Uitgeverij „NIMO" - Monnickendam
KERKSTRAAT 48-50 - TEL. (02995) 336 - GIRO 256907

Vier bijzondere afleveringen van

De Nieuwe Stem

zijn nog als losse nummers leverbaar:

★ 12 OP 1 BALCON

speciaal nummer van „De Nieuwe Stem", waarin besproken worden: Soekarno, Ho Chi-minh, Kassem, Nasser, Tito, Verwoerd, Bourguiba, De Gaulle, Nkrumah, Salazar, Trujillo, Castro.
Een confrontatie met bestuursvormen, die gekenmerkt worden door duidelijk dictatoriale trekken.
Inleiding en samenvatting van Prof. Fr. de Jong Edz.

160 pag. en uitslaande illustratie f 3,75/Bfr. 60

★ KUNSTNUMMER

van „De Nieuwe Stem", waaraan medewerkten: Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor, Paul Citroen, Anthonie Donker, Johan de Meester, G. Th. Rietveld, A. van Domburg en Willem Andriessen.

128 pag. en 8 pag. kunstdrukillustraties f 3,50/Bfr. 55

★ SPANJENUMMER

van „De Nieuwe Stem", een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.

104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties f 2,80/Bfr. 40

★ DROOGSTOPPELNUMMER

van „De Nieuwe Stem", met medewerking van W. F. Wertheim, Mevrouw A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.

120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties f 3,25/Bfr. 45

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

UITGEVERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907